

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
QARSHI DAVLAT UNVERSTETI

GEOGRAFIYA KAFEDRASI

IQTISODIY GEOGRAFIYANING
TADQIQOT USULLARI

MA'RUZALAR MATNI

Tuzuvchi: o'qit. X.Jumayev

Qarshi 2007 yil

KIRISH

Iqtisodiy va sotsial geografiya ham boshqa fanlar qatori zamonamizning muhim va katta ilmiy – amaliy ahamiyatga molik bo'lgan fanlariga aylanmoqda. Ushbu fanning betakror xususiyatlari, ya'ni turli xududiy ko'lamda fikr yuritish va mulohaza qilish, umumiylik bilan xususiylik, globallik bilan regionallik, komplekslik bilan sistemalikni uyg'unlashtirish ayni paytda zamonaviy iqtisodiy bilim va yuksak geografik ahamiyatga ega bo'lishi uning barcha fanlar tizimida mustaqilligini asoslab beradi.

Tajriba shuni ko'rsatadiki, talaba va aspirantlarimiz ko'p hollarda mazkur fanning ana shunday jozibali xususiyatlarini to'la anglash qobiliyatiga ega emasdir. Ayniqsa kichik hududlarda keng va kompleks tadqiqotlar olib borishda noan'anaviy (tor ma'nodagi sotsial geografiya) sohalar bilan shug'ullanish, sistemali va ekologik yondashuv, kartografiya va statistik metodlarni samarali qo'llashda anchagina yetishmovchiliklar yoki kamchiliklar mavjud.

Ushbu fan doirasida o'rganiladigan mavzular soni va yo'nalishlari juda ko'p va serqirrali. Chunki bunday tadqiqotlar alohida sohalar (iqtisodiy, demografik, ijtimoiy, siyosiy, tarixiy va h.k.) bo'lishi bilan birga ular hudud miqyosida olib borilishi mumkin. Chunonchi, sanoat, qishloq xo'jaligi, transport va ularning tarmoqlari, aholi, uning tabiiy va mexanik harakati, shahar va qishloq joylar, aholiga xizmat ko'rsatish sohaları geografiyasi kabilarning har biri alohida geografik tadqiqot ob'ekti va predmeti bo'la oladi.

Shu bilan hozircha unga an'anaviy tus olmagan din, tibbiyot, urf – odat, hayot tarzi, jinoyat geografiyasiga o'xshab dolzarb yo'nalishlarni o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, madaniy, tarixiy, siyosiy geografiyaga doir mavzular ham maxsus tadqiqotlarni talab qiladi.

Alohida – alohida turkum sohalardan tashqari ularning hududiy birikma va majmualari turli darajadagi iqtisodiy rayonlar tarixi, tavsifi va taqdiri geografik tadqiqotlarning avvalgi qatorlarida turadi. Ayni paytda mamlakatimizning geosiyosiy mavqei va jahon hamjamiyatida tutgan o'rni, tashqi iqtisodiy va madaniy aloqalari, yagona iqtisodiy mintaqalarning shakllanish muammolari, xorijiy davlatlar bilan qo'shma korxonalar qurish geografiyasini o'rganish va boshqa izlanuvchilar uchun qiziqarli tadqiqot ob'ekti bo'lishi shubhasizdir.

Sohaviy va hududiy geografik izlanishlar, albatta, hozirgi iqtisodiy va siyosiy vaziyat hamda mamlakatimiz oldida turgan muhim vazifalarni hisobga olgan holda bajarilishi kerak. Bu borada, ayniqsa, O'zbekiston Respublikasining

siyosiy mustaqiligi, milliy iqtisodiyotning shakllanishi va uning bozor munosabatlariga o'tish xususiyatlarini o'rganish katta ahamiyatga ega.

Mamlakatning yoqilg'i, don va yo'l mustaqilligiga erishuvi, qishloq joylarida ijtimoiy infrastrukturani joriy etish va bu yerlarga sanoatni olib kirish, ekologik muhitni yaxshilash, inson manfaatlarining ustuvorligini ta'minlash kabi dasturiy vazifalar ham e'tibordan chetda qolmasligi lozim.

1. Aholini geografik o'rganish.

Iqtisodiy va sotsial umumjahon an'analariga mos ravishda ijtimoiy geografiya fani tizimida aholi nihoyatda muhim va markaziy o'rinni egallaydi. U, ba'zi olimlar ta'biri bilan aytganda, ushbu fanning ichki o'zak bo'lagi, qanoti sifatida xizmat qiladi. Shu bois iqtisodiy va sotsial geografiyada aholiga e'tibor juda kuchli bo'lgan. Xatto jahon geografiyasida ham vaziyat deyarli shunday: ma'lumotlarga qaraganda, geografiyada bajarilayotgan jamiki ilmiy ishlarning choragidan ko'prog'i aynan ana shu aholi muammolariga to'g'ri keladi.

Aholi – ma'lum bir hududda joylashgan kishilar birligi, jamoasidir. Binobarin, halqimiz uni «ahl» ko'rinishida ham ishlatib kelishgan: tuman ahli, shahar ahli va h.k. Shu bilan bu yerda yashovchi halqlarning yadilligi, do'stligi, ahilligi ta'kidlangan. «Halq» aholi tushunchasidan biroz farq qiladi, u etnografik ma'noga yaqin turadi, fuqaro esa ko'proq huquqiy, siyosiy mazmunga ega. «SHaxs» tushunchasi asosan falsafa, sotsiologiya fanida ishlatiladi.

Aholining rus tilida «naselenie» deb yuritilishida ozroq kamchilik, tushunmovchilik mavjud. Chunki «naselenie» so'zi kengroq biologik ma'noga ega bo'lib, u faqatgina aholiga, kishilar majmuasiga tegishligina emas. Chunonchi, qushlar, hayvonlar aholisi deb aytish ham mumkin. Ana shu chalkashlikni bartaraf etish maqsadida rus ilmiy adabiyotlarida «narodonaselenie» (ya'ni, lyudskoe, a ne jivotnoe naselenie) tushunchasi qo'llaniladiki, bu mazmun va mohiyatiga ko'ra to'g'riroqdir. Biroq, o'zbek tilida aholini boshqacha talqin qilishga ehtiyoj yo'q, zero u hamma vaqt kishilar birligini anglatgan.

Aholi juda qamrovi keng, murakkab ob'ekt – tizim hisoblanadi. Mohiyatan u to'la ma'noda sotsial – iqtisodiy kategoriyadir. Aholi muammolarining turli qirralari bilan qator fanlar, shu jumladan, demografiya, etnografiya, tarix, sotsiologiya, iqtisod, tibbiyot va boshqalar shug'ullanadi, buya gona, umumiy bo'lgan ob'ektda barcha fanlarning o'ziga xos alohida jihatlari, tomonlari, faqat ularnigina qiziqtiradigan va binobarin tadqiqot doirasiga mos tushadigan qirralari mavjud.

Yuqoridagi fanlar qatorida aholini o'rganishda geografiyaning ham o'ziga munosib o'rni bor. Bu xissa balki, boshqa fanlarga ko'ra ko'proqdir. Aholi tug'iladi, o'qiydi, ishlaydi, uylanadi, oilali bo'ladi, farzand ko'radi, dam oladi, davolanadi, vafot etadi va h.k. Uning, aniqrog'i – Hazrati Insonning «dunyosi» bor, u tom ma'noda yashaydi, turmush sharoiti va tarzi, e'tiqodi, moddiy va ma'naviy hayoti, urf – odatiga ega. Ana shu serqirrali aholi bilan tutash bo'lgan muammolarning hududiy jihatlari geografiya o'rganadi. Zero, yuqoridagi voqealar (tabiiy va notabiiy, siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy hodisalar) faqatgina qachon va ma'lum vaqt doirasidagina emas, balki qaerdadir muayyan geografik

muhitda, hudud – makonda sodir bo'ladi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, geografiya aholini o'rganishda yuqorida tilga olingan fanlar natijalarini umumlashtiruvchi vazifasini ham o'taydi.

Demak, aholini «sof» maxsus geografik o'rganishdan tashqari, uni qo'shni, turdosh fanlar qirrasida ham tadqiq etish mumkin. Bu esa fanning rivojlanishidagi muhim ijobiy xususiyati, ichki imkoniyati va fazilatiga ishoradir. Ammo bu yerda nihoyatda ehtiyotkorlik talab etiladi, aks holda geografiya qolib qo'shni fanga, bir qirg'oqdan boshqasiga o'tib ketishi xavfi bor. Agar ana shu me'yor va mezonlarga rioya qilinsa, turli fanlar usullaridan foydalanishi tufayli samarali natijalarga erishiladi va bunday tadqiqotlarning amaliy ahamiyati ham beqiyos salmoqli bo'ladi.

Masalan, aholining iqtisodiyot fani qirrasida o'rganilishi uning, eng avvalo mehnat faoliyatiga ustuvor e'tibor berilishini taqozo etadi. Shuning uchun bu yo'nalishda asosan mehnat bozorining shakllanishi va ulardan foydalanishning hududiy jihatlari tadqiq qilinadi. Xuddi shunday sotsiologiya Fani qirrasida aholini o'rganishda, avvalambor uning shaxs sifatida shakllanishi, hayot faoliyati, yashash sharoiti va tarzi, kasb – hunari va h.k – lar ma'lum hududiy birliklar doirasida tahlil etiladi. Bunday yondashuvni sotsiogeografiya va sotsiogeografiya deb atash o'rinli. Biroq bu tor ma'nodagi sotsial geografiyadir, keng tarzda esa u yuqorida ta'kidlaganimizdek ijtimoiy (inson, gumanitar) geografiyasiga muvofiq keladi.

Aholini o'rganishda geografiya fani ayniqsa demografiya bilan yaqin turadi. Agar demografiya aholini biosotsial kategoriya sifatida tabiiy va migratsiya harakatlarini tadqiq etsa, geografiya ana shu muammolarga, eng avvalo makon jihatdan hududiy tafovutlarni aniqlash nuqtai nazaridan qaraydi.

Geografik tomonlarni o'rganishda ikki holatga e'tibor qaratmoq lozim. Gap shundaki, bu yerda ba'zan geodemografiya tushunchasi ishlatilsa, boshqa hollarda geodemografiya deb yuritiladi. Xo'sh qaysinisi to'g'ri? Aslini olganda ikkala tushuncha ham qo'llanilishiga to'la haqli. Ammo ularni o'z o'rnida, mavridida ishlatgan ma'qulroq.

Ushbu lug'aviy ma'noni hal etish uchun tizim – tarkib g'oyasiga murojaat etamiz. Ma'lumki, har qanday tizim (tarkib) asosan ikki ko'rinishda bo'ladi: biri tarmoq soha tizimi bo'lsa, ikkinchisi hududiy va geotizimdir. Turli xil sharoitlarda ular birlamchi yoki ikkilamchi va demak, tizim yoki tarkib maqomida kelishi mumkin. Bu yerda biri gapning egasi bo'lsa, ikkinchisi uning kesimi vazifasini o'taydi.

Yuqoridagi fikr va mulohazalardan kelib chiqqan holda qo'yilgan muammo yechimiga qaytaylik. Chunonchi, demografiya deganda birlamchi «demo», ya'ni tub demografik jarayonlar nazarda tutiladi. Mazkur tushunchaning ikkinchi qismi esa ana shu jarayonlarning hududiy tafovutlari, farqlanishini anglatadi. Masalan, aholining tug'ilish jarayonini o'rganish ishning

asosiy maqsadi bo'lsa, u holda bu soha tizimi shaklida ko'rinadi. Biroq o'z – o'zidan ma'lumki, bu jarayon hamma joyda ham bir xil emas, u o'zining hududiy tarkibi va xususiyatiga egadir. Binobarin, bu yerda hudud masalasi soha, tarmoq tizimiga nisbatan ikkilamchi tarkib shaklida namoyon bo'ladi.

Geodemografiya esa ko'rilgan holatning aksidir; bunda ular o'z o'rinlarini almashtirishadi, ya'ni hudud – tizim, demografik jarayon tarkib vazifasini bajaradi. Agar biz Namangan viloyati aholisini o'rganmoqchi bo'lsak, unda sodir bo'layotgan demografik jarayonlarni inobatga olishimiz darkor. Boshqacha qilib aytganda, u yerda viloyat aholisining o'sishi va joylashishiga ta'sir etuvchi tabiiy va mexanik harakatlarni tahlil qilish talab qilinadi.

SHu bilan birga ta'kidlash lozimki, geodemografik yondashuv ma'lum bosqichda demografiyaga va aksincha demografik tadqiqot geodemografik tahlilga o'tib turadi. Keltirgan misolimizda Namangan viloyati tumanlarida aholining tabiiy harakatini o'rganish geodemografik tadqiqotning demogeografik tahlilga o'zgarishini bildiradi.

Albatta, geografik tadqiqotlarda o'zimizning fanimizga ustuvor urg'u berish maqsadida bunday yo'nalishlarni «geodemografiya» deb atash to'g'riroqdir. Mohiyatdan u «regional demografiya» tushunchasining o'zginasidir (Xuddi regional iqtisod, geoiqtisodga o'xshash). O'z navbatida kasbi demograf bo'lgan mutaxassislar ular qiziqtirgan muammoning xududiy tomonini ham o'rganishlari kerak. Bu yo'sinda ularga geografik yondashuv juda qo'l keladi va bajarilgan ishni mazmunan demografik tadqiqot sifatida baholashlari mumkin.

Aholini asosan geografik jihatdan o'rganishda ham ikki yo'nalish mavjud. Birinchisida aholiga uning o'sishi, yoshi va jinsi, milliy tarkibi masalalariga ko'roq e'tibor berilsa, ikkinchisida bu jarayonlarning natijasi – aholi punktlari, shahar va qishloqlar to'ri turadi. Rus tilida bu holat «rasselenie» atamasi bilan ifodalanadi. O'zbek tilida hozircha unga aynan mos keluvchi maqbul tushuncha yo'qligi sababli, uni taxminan yoki shartli ravishda aholi va aholi manzilgohlarining joylanishi, ularning katta – kichikligi, o'zaro hududiy munosabatlari ma'nosida ishlatishga to'g'ri keladi.

Turli yiriklikdagi shahar va qishloqlar, ularning murakkab tizimlari aholining hududiy tashkil etish shakllaridir. Uning ijtimoiy tashkil etilishidagi shakllar esa har xil yosh, jins, millat, elat, kasb – hunarga mansub kishilar uyushmasi bo'lib, ularga makon jihatdan umumiylik shart emas.

SHunday qilib biz yuqorida aholini o'rganishda demografik jarayonlarning muhim o'rin tutishini ta'kidladik. Bu xususida iqtisodiy masalalar ham anchagina an'anaviy xususiyatga ega bo'lsa, qolgan «qirraviy» yo'nalishlar uncha rivojlanmagan. Biz bu yerda aholini sotsiologiya, psixologiya, tibbiyot va boshqa fanlar bilan hamkorlikda tahlil etilishini nazarda tutmoqdamiz.

Darhaqiqat, o'tgan yillar va sho'rolar davrida aholi iqtisodiy geografiya uchun (qolaversa mamlakat rahbariyati uchun ham) eng avvalo mehnat resursi, ishchi kuchi, ya'ni iqtisodiy kategoriya sifatida talqin qilinardi. U ishlab chiqarishning egasi, sub'ekti darajasida baholanardi xolos. Vaholanki, aholi – kishilar butun umrlari davomida faqatgina ishlamaydilar, balki ular Ayni paytda o'zlari yaratgan moddiy va ma'naviy boylikni iste'mol ham qiladilar. Afsuski fanimizda ana shu insoniy, ijtimoiy jihatlar o'rganilmagan: o'simlik, hayvonot geografiyasi bor – ammo u taajubki, eng oliy mavjudot – Inson geografiyasi yo'q. Shuning uchun fanimiz hamon iqtisodiy bo'lib kelmoqda.

Aholining mehnat va hayot faoliyati albatta ma'lum bir tabiiy va ijtimoiy muhit doirasida kechadi kechadi. Bu esa har qanday jamiyat sotsial – iqtisodiy tuzilmasining o'zagini, asosini tashkil etadi, ya'ni barcha ijtimoiy, siyosiy – iqtisodiy jarayonlar markazida eng avvalo tabarruk inson turadi.

Ana shu ob'ektiv holatni hisobga olgan tarzda ko'pgina xorijiy mamlakatlarda biz uchun an'ana bo'lib qolgan iqtisodiy, iqtisodiy va sotsial geografiya, ya'ni notabiiy geografik fanlar turkumi Inson, gumanitar, ijtimoiy geografiya deb yuritiladi. Bunday fanning bosh maqsadi jamiyat hayotining hududiy tashkil etilishini o'rganishdan iboratdir.

Demak, inson geografiyasi bu aholi geografiyasi emas: Bu yerda birinchisi ikkinchisiga nisbatan ancha kengroq. Shuning uchun, inson yoki ijtimoiy geografiyaga doir masalalarni o'rganish navbatdagi vazifalar bo'lib, ularning yechilishi Ushbu fanning yanada rivojlanishiga, uning mavqei va nufuzini jahon darajasiga yaqinlashtirishga olib keladi.

Endi bevosita aholini geografik o'rganish masalalariga qaytaylik. Ma'lumki, bunday tadqiqotlar dastavval aholining o'sishi va joylanish muammolarining tahlil etilishini nazarda tutadi. Tabiiyki, aholi soni vaqt davomida o'zgarib turadi, unda tadrijiy siljishlar yuz beradi – Ki, ularni geografik jihatdan izohlash katta ahamiyatga ega. Buning uchun o'rganilayotgan hudud aholisini yaqin o'tmish davridagi miqdor ko'rsatkichlari statistikma'lumotlar asosida tahlil etiladi. O'sish va ko'payish sur'atlari, uning o'rtacha, eng past va eng yuqori darajalari atroflicha o'rganiladi, sabablari, omil va jarayonlari ilmiy jihatdan aniqlanadi.

Odatda, geografik tadqiqotlarda aholining o'tmishdagi (retrospektiv) rivojlanish davrini 15 – 20 yil bilan cheklash kifoya qiladi. Aynan shu ko'lamdagi tarixiy davr hozirgi vaziyatni to'g'ri baholash va uni taxminan shuncha yilga bashorat qilish uchun zamin yaratadi.

Aholining o'sishini o'rganishda uning tabiiy va mexanik harakatlariga murojaat qilinadi. Shu maqsadda tug'ilish, o'lish, tabiiy ko'payish, shuningdek, aholining ko'chib yurishi – migratsiya jarayonining miqdori, intensivligi, migratsiya qoldig'i kabilar batafsil tahlil etiladi. Bularning natijasida aholi ko'payishidagi ikki asosiy omil – tabiiy va mexanik harakatning o'zni, hissasi

ko'rsatiladi. Mexanik ko'payish yoki kamayishda faqatgina aholining keldi – ketdisi emas, balki ana shu tadqiqot ob'ektining ma'muriy – hududiy jihatdan o'zgarish oqibatlari ham inobatga olinadi.

SHu bilan irga aholining tabiiy harakatini geografik o'rganishda umumiy demografik ko'rsatkichlar tahlili bilan qanoatlangan ma'qul. Masalan, aholi tug'ilishi, o'lishi va tabiiy ko'payishining yakuniy ko'rsatkichlari kifoya. Yana bolalar (1 yoshgacha) o'limi, o'rtacha umr ko'rish kabilarni ham hisobga olish mumkin. Ammo, maxsus demografik jarayonlar: farzandlar tug'ilishi oralig'idagi vaqt, tug'ilish va o'lish sabablari, oilaning o'rtacha hajmi, oilani «rejalashtirish», oila qurish va ajralish, turli yoshdagi onalarning farzand ko'rish miqdori, farzand ko'rish davrining davomiyligiga o'xshash masalalarni geografik tadqiqotlarda batafsil o'rganish shart emas. Agarda ular ham inobatga olinsa, u holda geografiya (xatto demografiya va geodemografiya) qolib ketib, sof demografiyaga o'tib qolinadi va tadqiqot natijalari ma'lum maqsad doirasidan chetga chiqib ketadi.

Aholi o'sishini yaxshi tasvirlash va dalillar bilan isbotlash uchun har xil statistik jadvallar, grafik va diagrammalar tuzilishi maqsadga muvofiqdir. Bunday qo'shimcha materiallar ish matnini yanada boyitishi va ilmiy asoslanishining muhim sharti hisoblanadi.

Ta'kidlash lozimki, geografik tadqiqotlarda aholining joylashuv masalalariga jiddiy e'tibor beriladi. Chindan ham bu masala har qanday geografik ishlarning markazida turadi. Sababi – aholining joylashishi, zichligi geografiya fanining bosh falsafiy muammosi bo'lgan tabiat va jamiyat, tabiat va inson masalasiga kelib taqaladi. Aholi zichligi va joylashuvining ko'rsatkichlari ayni paytda ana shu hududning demografik va ekologik sig'imini aniqlashga yordam beradi, ular joyning mavjud salohiyatidan qay darajada foydalanishini ham aks ettiradi.

Geografik tadqiqotning chuqur va aniq bo'lishi uchun aholining umumiy va o'rtacha zichlik ko'rsatkichlari bilan chegaralanib qolishi yetarli emas. Chunki, ma'lum darajadagi bunday ko'rsatkich cho'lga va vohaga, tog' va tekislikka, suv va quruqlikka ham birday dahldor bo'lib qoladiki, bu aslo geografiyaning belgisi hisoblanmaydi. Shu bois tadqiqotda aholi zichligining hududiy tafovutlari, uning turli real geografik rayonlarda – tog' va tog' – oldi, tekislik, voha va vodiylarda, shahar atrofidagi miqdori ko'rsatiladi, bularning sabab va qonuniyatlari ochib boriladi.

Aholini geografik o'rganishda uning yosh va jinsiy, milliy tarkiblari ham tahlil etilmog'i zarur. Biroq bu kabi demografik va etnografik masalalar, eng avvalo, hududiy tomondan ko'rilishi kerak. Shu bilan birga ularni tadqiq etish va tegishli xulosalar chiqarish asosan aholini ijtimoiy muhofaza qilish, mehnat resurslari va bozorining shakllanishi nuqtai nazardan olib borilgani ma'qul. Ayni

paytda turli millatga mansub bo'lgan aholining hududiy tarkibi, ya'ni etnogeografik masalalarni o'rganish alohida ahamiyatga ega.

Aholining joylashishi, albatta maxsus xarita va grafiklarda tasvirlanishi kerak. Ammo, bunday har xil ko'rinishdagi ko'rgazma materiallari bir – birlarini takrorlamasligi, aksincha, to'ldirishlari maqsadga muvofiqdir.

Geografik tadqiqotlarda aholining shahar va qishloq joylarida taqsimlanishi ham tahlil etilmog'i lozim. Bunda aholining necha foizi shahar yoki qishloqlarda istiqomat qilishi (umumiy urbanizatsiya darajasi) shahar va qishloq aholisining o'sish va ko'payishini qiyosiy o'rganish nazarida tutiladi. Shuningdek, shahar va qishloqlar, to'ri va tizimi, ularning katta – kichikligi, turli vazifalar bo'yicha taqsimlanishi, aholi manzilgohlarning zichligi, ular o'rtasidagi masofa kabi masalalar ham qisman o'rganiladi. Ushbu muammolarni chuqur va atroflicha tahlil etish esa aynan ularga bag'ishlangan maxsus tadqiqotlar doirasida amalga oshiriladi.

Aholi sonining o'sishi va tahlil va tashhis etish uni bashorat qilishga asos bo'lib xizmat qiladi. Bu vazifa, ilgari qayd qilganimizdek, turli usullar yordamida va har xil ko'rinishda (variantda) bajariladi. Taxminan 10 – 15 yilga (o'rta muddatga) mo'ljallangan demografik bashoratning hozirgi nisbatan o'zgarishining sur'at va sabablari, uning rayon va boshqa darajasidagi tadrijiy vaziyati tavsiflanadi.

2. Geourbanistika.

Geourbanistika yoxud shaharlar geografiyasi aholi va aholi manzilgohlari, umuman, iqtisodiy va sotsial geografiyaning eng rivojlangan yo'nalishidir. Shaharlar boshqa iqtisodiy geografik ob'ektlarga qaraganda o'zining yaxlit, darhol ko'zga tashlanib turishi bilan farqlanadi. Buning sababi – ularning ishlab chiqarishni, ijtimoiy – iqtisodiy voqeilikni hududda, geografik xaritada o'ziga xos tasvirlanishidir. Ma'lumki, iqtisodiy xaritalarda asosan uch xududiy shakl ko'rsatiladi: chiziqlar yo'llarga mos kelsa, areal yoki maydonlar – qishloq xo'jalik sohalariga, nuqta va tugunlar (tugunchalar) esa sanoat markazlari, shaharlarni aks ettiradi. Binobarin, aytish mumkinki, iqtisodiy va sotsial geografiyaning asosiy tadqiqot ob'ekti ana shu uchlik, hududiy yoki geografik geometriya hisoblanadi. Ularning har birini va ular o'rtasidagi hududiy – iqtisodiy munosabatlarni tahlil etish bu fanning tub masalasidir.

Shaharlar geografiyasi iqtisodiy va sotsial geografiyaning eng «omadi yurishgan», faol va yetakchi tarmog'i sanaladi. Bu ob'ektiv haqiqatni shaharlar bilan shug'ullanuvchi boshqa mutaxassislar ham tan oladilar va e'tirof etadilar. Xo'sh, shaharlar geografiyasining bunday yutug'ini boisi nima? Avvalambor,

ta'kidlash lozimki shaharlar hududiy birlikdir: ikkinchidan ular murakkab sotsial iqtisodiy kategoriya: uchinchidan, shaharlarda atrof – muhit, mazkur hududning ijtimoiy – iqtisodiy faoliyati misli oynada aksini topgandek mujassamlanadi: to'rtinchidan, shaharlar har bir davlat, hudud, iqtisodiy va sotsial geografik tizimning tayanch nuqtalari, «ustunlari» bo'lib xizmat qiladi. Shaharlar – bizning o'tmishimiz, hozirgi kundagi qudratimiz va istiqboldagi rivojlanish quvvatimizdir, ular yerdagi chinakam porloq yulduzlardir.

Darhaqiqat, shaharlar juda ham murakkab mavjudot bo'lib, ular serqirrali vazifalarni bajaradi. Siyosiy jihatdan olsak, har qanday davlat o'zining shaharlar to'ri va ayniqsa, poytaxti (dorul saltanati) bilan kuchlidir. Bejiz emaski, har qanday urush – yurishlar muvaffaqiyati va zafari dushmanning shahar va qal'alarini zabt etishda, bo'yso'ndirishda o'z isbotini topgan. Demak, qadimda shaharlar butun yurtga, mamlakatga, boylikka nisbat berilgan. Ularni turli mamlakat yoki «iqlimlarda» turlicha atashgan: qubba, madaniyat, pol, polis, bolig', bozor, taun, grad, pur, burg, vil va hokazolar. Ayni paytda shaharlar geografiyasining kengligidan dalolat beradi. Bundan ko'rinib turibdiki, shaharlar davlatlarning siyosiy hayotida, ularning jahon hamjamiyatida, geosiyosiy tuzilmasida muhim rol o'ynaydi.

Shaharlarning qudrati ularda mujassamlashgan iqtisodiy salohiyat bilan belgilanadi. Shaharlar, eng avvalo, qishloq xo'jaligi bo'lmagan tarmoqlarning hududiy tashkil etish shakli sifatida iqtisodiy jihatdan samarali, serdaromad, harakatchan (dinamik) yo'nalishlarni o'zida mujassamlashtirgan. Shu bois har qanday mamlakat milliy iqtisodiyotning tarkibi, rivojlanganlik darajasi va halqaro mehnat taqsimotidagi o'rni undagi shaharlar tizimi, urbanizatsiya jarayoni bilan tavsiflanadi. Shu bilan birga shaharlarning ilmiy – texnikaviy, madaniy salohiyatlari ham salmoqlidir.

Shaharlar bozor iqtisodiyotiga o'tishda asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. Ularda mavjud bo'lgan bank – moliya tizimlarini bozor infrastrukturasi ma'nosida ta'riflashgan mumkin. Binobarin, mustaqil mamlakatimizning siyosiy hayoti va uning bozor munosabatlariga o'tish davrida shaharning ahamiyati beqiyosdir. Shaharlarda zamonaviy tarmoqlar, ilg'or texnologiya joriy etish imkoniyati katta: xorijiy sarmoyadorlar ham asosan shaharlar va ayniqsa infrastruktura tizimi mukammal bo'lgan markazlarni tanlashadi. Shaharlarda tovar ayriboshlash, pul oboroti (aylanishi) faol bo'ladi. Bularning barchasi shaharlarga yangicha qarashni taqozo etadi.

Shaharni o'rganishning madaniy – ma'naviy, diniy, tarixiy jihatlarni ham unutmaslik lozim. Qadimda, xususan, dini islomda shaharlarga oydek nisbat berilgan ular dorul, bayt – ul, Sharif kabi iboralar bilan ulug'langan. Agar saxroyi yovuzlar shaharlar rivojlanishiga qarshi bo'lgan bo'lsalar, musulmon olamida shaharlar barpo etish va ularni yuksaltirishga katta e'tibor berilgan. O'tmishda shaharlarning goh avj olishi, goh tushkunlikka uchrashi madaniyat

(tsivilizatsiya), ijtimoiy rivojlanishning doimiy yo'ldoshi bo'lgan va yana davriy notekisliklar tarix bosqichlarini belgilab bergan. Shuning uchun yurtning tarixi, tavsifi ko'p jihatdan uning shaharlari bilan bog'liqdir.

Har qanday shaharlar azaliy va abadiy muqaddas joylardir. Chunki bu joylarda buyuk avliyo va allomalar qabri mavjud. Ko'pgina shaharlar ana shunday fazilatga ega. Bu borada maka va madina, Buxoro, Turkiston, Samarqand, Xiva, Toshkent, Termiz, G'ijduvon, Shahrisabz, Chust kabi shaharlarni tilga olish kifoyadir.

SHaharlarimizning xosiyatli tuprog'i yeru suvi dunyoga mashhur allomalarni bergan. Ular esa ismu shariflari bilan o'z navbatida tug'ilgan va yashagan shaharlarini dunyoga mashhur qilishgan abadiylashtirilgan.

SHaharlarning muqadasligi qadamjoylar va mozorlar bilan bog'liq bo'lgan qabristonlar shaharlarning o'tmish sirlari, tarixini saqlaydi, ulardagi bozorlar esa yurt ijtimoiy hayotini «minnatyurada» mujassamlashtiradi. Binobarin, shaharlar shu o'lka diyorning iqtisodiy va sotsial ijtimoiy geografiyasini ko'zgusidir.

Halqimiz hayotida bozor azaldan muhim o'rin tutgan bozori bor joy shahar hisoblangan. Bozorlar mamlakatning turli shaharlarida haftaning deyarli barcha kunlarida navbatma – navbat uyushtirilgan, ayniqsa, chorshanba, payshanba, juma va yakshanba kunlarida bozorlar nihoyatda gavjum bo'lgan. Shu bois sharq bozorlarining shahar hosil qiluvchi vazifasi ularning shahar halqigina emas, balki butun atrof ahliga xizmat qilishida ko'ringan. Shaharliklar uchun bozorlar har kun iva bir joyda bo'lgan. Bozor kunini oila a'zolari zoriqib kutishgan, shu kunga mo'ljallangan ma'lum maqsadlarini rejalashtirgan: bozor bolajamlarga sovg'a bergan, oilaga ro'zg'or yumushlarini bajargan, oila va quni – qo'shni, mahalla axborot o'chog'i vazifasini ado etib kelgan.

Yurtimizga turli maqsadda tashrif buyurgan sayohatchilar, musofirlar va boshqalar, eng avvalo, shaharlarimizning bozorlarini ta'riflashgan, shaharning katta – kichikligi, mamlakat va yurtda tutgan mavqeini bozor hajmi, unda savdo – sotiq qilinadigan tovarlar, matolar geografiyasi bilan baholanadi. Shu sababdan sharq madaniyati va tarixini bozorlarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Bizning «bozor» atamamiz Buyuk ipak yo'li orqali Yevropaga ulardan esa Amerika qit'asiga kirib borgan.

Halqimiz hayotida bozorlar hozir ham muhim o'rin tutadi. Agar mozor va qabristonlarda qadriyatimiz mustahkamligi o'tgan avlodga munosabatimiz o'z aksini topsa, bozorlar yurt boyligi va butligi, halq farovonligining ko'zgusidir. Binobarin, shaharlarni iqtisodiy va sotsial geografik o'rganish qadamjoy va bozorlarga ham haqli ravishda katta e'tibor berishni talab qiladi.

Yuqorida keltirilgan shaharlarning qisqacha ta'rifi ularni o'rganishning nihoyatda serqirrali, qiziqarli va Ayni paytda mas'uliyatli ekanligidan dalolat beradi. Bu jumboq geograflar hamma vaqt o'ziga xos va betakror o'rinlari bilan

ajralib turadi: geografik tadqiqot uchun shaharlarning, eng avvalo, hududiy tizim, hududiy iqtisodiy va sotsial majmua, dinamik, harakatchan voqealigi muhimdir.

Davlatlar va iqtisodiy rayonlarni o'rganishda, o'lkashunoslikda bu hududlarning umumiy ta'rifidan shaharlarga o'tiladi, ya'ni shaharlar mamlakatlar ichki tuzilish, xo'jalik tarkibi va hududiy tafovutlarini olishda tahlil qilinadi. Demak, bunday an'anaviy yo'nalishda shaharlar o'lka, hudud iqtisodiy ta'rifining poyonidan, yakuniy bo'g'inidan o'rin olgan. Biroq bu masalani aksincha, muqobil ravishda ham hal etish imkoniyati bor: shaharlarning jamiyat hayoti va uning sotsial iqtisodiy tuzilmasini aniq va asosiy hududiy shakli ekanligidan kelib chiqqan holda mamlakat tavsifi uning shaharlaridan boshlash mumkin.

Shaharlar mamlakat va iqtisodiy rayonlar geografiyasida o'rganilishi bilan bir qatorda ular alohida tadqiqot ob'ekti bo'lib ham xizmat qiladi. Bu borada, ya'ni shaharlarni iqtisodiy geografik o'rganish tartibi olimlarning ko'rsatmalarimavjud. Albatta, shaharlarni o'rganish, avvalambor ularning tarixi, kelib chiqishi, ginetik xususiyatlarini tahlil qilishdan boshlanadi. Natijada, asosan tarixiy manbalarga tayangan holda, o'rganilayotgan shahar yoki shaharlarning nima uchun aynan shu joyda va o'tmishning aynan shu bosqichida vujudga kelganligi yoritilib beradi.

Shaharlarning retrospektiv o'rganish tarixiy tamoyiliga binoan bajariladi: qo'yilgan maqsad nuqtai nazardan o'tmish ma'lum tarixiy davrlarga bo'linadi va har bir davrning shaharni (shaharlar) shakllanishi va rivojlanishiga bo'lgan ta'siri tadqiq etiladi. Ammo ilgari qayd qilganimizdek, bu yerda tarixning «ikiri – chikiriga» o'tib ketilmaydi. Geografiya tarix uchun emas, aksincha, tarix geografiyaga xizmat qilishi kerak.

Mamlakatimiz shaharlarini o'rganishda ularni bunyod etilganligidan boshlab hozirgi kungacha bosib o'tgan yo'lidagi asosiy tarixiy, davriy voqealar qisqacha ko'rib chiqiladi va ular mavjud borliqdan kelib chiqqan holda baholanadi. Boshqacha qilib aytganda, shaharlarning tarixi ular vujudga kelgan va rivojlanib ketgan davr nuqtai nazaridangina emas (bu asosan tarixning vazifasi), balki ularning hozirgi vaqtdagi holatidan kelib chiqib tahlil qilinadi. Tarixiy geografiya uchun esa har bir hodisa o'sha davrdan kelib chiqqan holda tahlil etilishi va baholanishi lozim. Zero, Geraklit aytganidek, «Ayni bir oqimga bir vaqtning o'zida ikki marta tushib bo'lmaydi». Chunki, ikkinchi marta kirganida oqim (suv) ham, unga tushuvchi ham ilgarigisidek emas, o'zgargan bo'ladi.

O'zbekiston shaharlarini o'rganishda, ularning qadimiy va boy tarixidan tashqari, Rus va sovetlar imperiyasi davrlari ham ko'rib chiqiladi. Shundan so'ng shaharni shakllanishi va rivojlanishidagi mamlakatimizning mustaqilligi davriga alohida e'tibor berish lozim.

O'rganilayotgan shahar yoki shaharlar tarixiga ko'ra ularning genetika tiplari ajratiladi, «yangi» va «eski» shaharlar guruhi aniqlanadi. Endigi sharoitda Yangi shaharlarning sobiq sovetlar davrida vujudga kelganlari bilan asoslash nodurustdir. Qolaversa, «yangi shahar» tushunchasining o'zi ham nisbiydir. Keng ma'noli, yurtimizning yangi tarixiga muvofiq, «yangi shaharlar» deb ularning Turkiston, Rossiya tomonidan zabt olingan (XIX asr ikkinchi yarim) davrdan so'ng paydo bo'lganlarini aytish mumkin. Bunday shaharlar turkumiga Farg'ona (Yangi Marg'ilon – Skobolev), Kogon (Yangi Buxoro), To'rtko'l (Petroaleksandrovsk)lardan boshlab keyingi yillarda vujudga kelgan barcha shaharlar kiritiladi. Shu ma'noda sobiq SSSR davrida barpo bo'lgan shaharlar (Navoiy, Zarafshon, Shirin, Drujba, Marjonbuloq, Talimarjon, Yangier va boshqalar) ham yangilar qatoriga kiradi. Ammo iqtisodiy va sotsial geografiya nuqtai nazardan qaraganda butunlay «bo'sh» yoki o'zlashtirilmagan joylarda hamda keyingi qisqa davrda aholisi va xo'jaligi keskin rivojlangan, tashqi qiyofasi tubdan o'zgargan manzilgohlarni tom ma'nodagi yangi shaharlar deb atash to'g'riroqdir.

SHaharlar geografiyasini o'rganishdagi navbatdagi bosqich ularni katta – kichikligi bo'yicha tabaqalashtirish (klassifikatsiyalashtirish) dan iboratdir. Bu yerda qo'yilgan maqsad va tadqiqot ob'ekt xususiyatidan kelib chiqib, shaharlar to'ri aholi soni bo'yicha turli daraja yoki klasslarga ajratiladi. Eng avvalo, ular uch guruhga: katta, o'rta va kichik shaharlarga bo'linadi, maxsus tadqiqotlarda esa yanada kengroq klassifikatsiya qo'llaniladi.

Tabiiyki, katta yoki kichik shahar tushunchasi ham nisbiydir. Masalan, Toshkent darajasidan xatto azim Samarqand yoki Namangan ham kichik shahardir (yaponlar «shahar nima?» savoliga «shahar – bu Tokiodir» deb javob berishgan ekan). Ayni paytda mamlakatimiz qishloq joylari ichkarisidan qaraganda tumanmarkazi, aslida kichik shahar ham ular uchun katta, ulkan ko'rinadi misol uchun Qashqadaryoning Qamashi yoki Chiroqchi tuman qishloqlari aholining nigohida shahar – bu eng avvalo Qamashi va Chiroqchidir. Qarshi, Samarqand, Toshkent esa ular uchun nihoyatda ulkan azim shahar hisoblanadi.

Demak, shaharlarni miqdoriy jihatdan turlicha baholash anchagina sun'iylikka ega ekan. Biroq bunday qarash, odatda, oddiy halq, hayotiy va an'anaviy, kundalik andozalariga mos keladi, xolos. Ilmiy izlanishlarda esa har bir tadqiqot ob'ekti uchungina emas, balki mamlakat miqyosida rasmiy ravishda qabul qilingan ma'lum andozalarga amal qilish kerak. Bu ayni paytda turli viloyatlar shaharlarini qiyosiy geografik o'rganishda ham qo'l keladi.

Ana shu fikr mulohazalardan kelib chiqib, O'zbekiston shaharlarining katta – kichikligiga qarab quyidagicha belgilash mumkin: katta shaharlar aholisining soni 100 ming kishidan ziyod, o'rta shaharlar 50 – 100 ming va kichik shaharlarda ular 50 ming kishigacha bo'ladi. Bundan tashqari tadqiqot

ishlarida kengroq tabaqalar qabul qilingan: 1 – bosqich – 10 mingtacha, 2 – bosqich – 10 – 20 ming, 3 – bosqich – 20 – 50 ming, 4 – bosqich – 50 – 100 ming, 5 – bosqich – 100 – 250 ming, 6 – bosqich – 25 – 500 ming, 7 – bosqich – 500 – 1000 va 8 – bosqich bir milliondan ortiq aholiga ega bo'lgan yoki «millioner» shaharlar. O'zbekistonda hozircha 500 – 1000 kishilik shaharlar bo'lmasligi sababli 7 – bosqich, ya'ni 500 va undan ziyod aholisi bor shaharlar darajasi bilan ham qanoatlansa bo'ladi. Xuddi shunday Andijon, Namangan, Samarqand viloyatlari shaharlar geografiyasini o'rganishda yuqori bosqich 6 – chisi (250 ming va undan ortiq) hisoblansa, Jizzax yoki Navoiy viloyati uchun 5 – bosqich (100 ming va undan) kifoya qiladi. Agar Sirdaryo viloyati shaharlari tadqiqot ob'ekti bo'lsa, u holda eng yuqori pog'onada Guliston, ya'ni 4 – bosqich 50 ming kishidan ortiq shaharlar guruhi turadi xolos.

SHaharlarni tabaqalashtirish ularning mamlakat shaharlar to'ri va tizimini tutgan o'rmini, mavqeini ifodalaydi. Shu ma'noda «ierarxiya», ya'ni ularning bosqichli, pog'onasimon ekanligi haqidagi tushunchalar qo'llaniladi. N.N.Baranskiy shaharlarni «qo'mondonlar hay'ati», ularning ham turli bo'limi yoki qo'shinlarga mos qo'mondonlar borligiga o'xshatgan – tuman markazi, viloyat markazi, mamlakat poytaxti shular jumlasidandir.

SHaharlar zanjirini, ularning aholisi soniga ko'ra taqsimlanish tizimining uzluksizligi va muntazamligini Zipfa – Styuart qoidasiga binoan ko'rib chiqish mumkin. Bu g'oyaga muvofiq mamlakat yoki rayonlar shaharlari bosqich ko'lamiga qarab birday, ma'lum tartibda va oraliqda joy olishadi: ikkinchi shahar birinchi shahar aholisining teng yarmini, uchinchi shahar birinchining uchdan birini, to'rtinchi esa uning choragini va hokazo tashkil etish kerak. Biroq bu qoida ko'proq mavhum (abstrakt) xarakterga ega bo'lib amalda juda oz hollarda o'z isbotini topgan. Shunga qaramay uni qo'llab ko'rish foydadan holi emas. Masalan, respublikamiz poytaxti Toshkent uning «ikkinchi» shahri bo'lmish Samarqanddan deyarli 5,5 marta yoki Samarqand Toshkentdan shu darajada kichik Namangan bilan Chust, Andijon bilan Shahrixon o'rtasida ham «oraliq masofa» ancha uzoq.

SHaharlar kelib chiqishi va ularni klassifikatsiyalash natijalari maxsus statistik jadval, diagramma, grafik va xaritalar yordamida tasvirlanishi shart. Jumladan, shaharlar tabaqalanishining piramida shaklida ko'rsatish ham nihoyatda maqbul usul hisoblanadi. Chunki bunday tasvirda mamlakat yoki viloyatning qaysi bo'g'indagi ko'p yoki kam, kuchli yoki zaifligi va ushbu muammoni hal etish yo'llari, manbalari yaqqol ko'rinadi. Ayni chog'da bu holat mamlakat yoki rayon xo'jaligining hududiy mujassamlashuv xususiyatini ham aks ettiradi.

SHaharlar miqdoriy darajalar bilan ular ko'rsatkichlari, bajarilgan vazifalarni (funktsiyalari) bo'yicha ham bir – birlariga o'xshash emas. Ma'lumki, juda ko'p shaharlar turi maqomdagi ma'muriy markaz vazifasini

o'taydilar. Ular orasida ko'pchilikni tuman markazlari, undan kamrog'ini viloyat va faqat bittasi mamlakat ma'muriy – siyosiy, ya'ni poytaxt funksiyasini bajaradi.

Xo'jalik jihatidan yondashganda, juda ko'p shaharlar sanoat va transport markazi, ayrimlari dam olish (rekreatsiya), fan markazlari hisoblanadi. Shaharlarning bajaradigan vazifasi, iqtisoslashuvini aniqlashda asosan band bo'lgan aholi tarkibi tahlil etiladi. Shunga ko'ra sanoat, transport yoki Fan – texnika markazlari ajratiladi. Sanoat shaharlari ichida ko'p tarmoqli sanoat markazi, og'ir yoki yengil sanoat, «resurs shaharlar» kabi funktsional tiplar belgilanadi. Agarda ana shunday shaharlar toifalari ularning katta – kichikligi, bosqichlari bilan birgalikda ko'rilsa tadqiqot yanada chuqur va samaraliroq bo'ladi.

O'rganishlar natijasida shaharlar iqtisodiy geografiyasining eng muhim qonuniyati o'z isbotini topadi. Bu ham bo'lsa shaharlarning bajaradigan vazifasi – iqtisoslashuvi, funktsiyasi ularning katta yoki kichikligini belgilashdir.

SHaharlarni o'rganishda ularning iqtisodiy geografik o'rni, ishlab chiqarishning ijtimoiy va hududiy tashkil etish shakllariga alohida e'tibor berish kerak. Bu borada ayniqsa ishlab chiqarishning mujassamlashuvi, iqtisoslashuvi, kooperatsiya va kombinatlashuvini, sanoat tugun iva majmualarini tadqiq qilish muhimdir. Bunday iqtisodiy masalalar statistik usullar, hisob – kitoblar yordamida aniqlanadi. Shahar ko'rsatkichlari boshqa shaharlar va mamlakatning o'rtacha holati bilan taqqoslanadi. Jumladan, mujassamlashuvi va iqtisoslashuvi, koeffitsenti va indeksleri, tarmoqlarning turlanishi (diversifikatsiya), aholi jon boshiga to'g'ri keladigan sanoat mahsuloti, rivojlanganlik darajasi va boshqalar hisoblab chiqiladi.

Ma'lumki, hozirgi bozor munosabatlariga o'tish davrida ishlab chiqarishning yuqori mujassamlashuvi, yirik korxonalarni qurish ko'p jihatdan maqbul emas. Shu sababdan bugungi sharoitda sanoatni joylashtirish asosida shaharlarning vujudga kelishi va ularning keskin rivojlanishi nisbatan kam uchraydigan holatdir. Bundan ulkan qo'shma korxonalar qurilayotgan Asaka va Qoravulbozor shaharlari mustasnodir.

SHu bilan birga, azaldan mavjud bo'lgan kichik shaharlar muammosi hozirgi kunda boshqacha ma'no kasb etadi. Bunday shaharlarning birdan – bir ijobiy imkoniyati ularda mehnat resurslarining ko'pligi, qishloq rayonlariga yaqinligidir. Biroq kichik shaharlar moliyaviy jihatdan zaif, o'z – o'zlarini boshqarishlari qiyin va davlat yordamiga muhtoj. Uning ustiga mazkur shaharlarda malakali ishchi – xodimlar oz, zamonaviy infrastruktura tizimi to'la shakllanmagan. Bu o'rinda kichik shaharlarimizga katta muammolar xos deb aytishimiz mumkin.

Ana shunday sharoitda xorijiy sarmoyadorlar ko'proq katta shahar muhitini istaydilar, qo'shma va kuichik korxonalar qurish imkoniyatlari ham

bunday shaharlarda kengroq. Demak, endigi sharoitda katta shaharlarda kichik korxonalar ko'proq yaratilmoqda, kichik shaharlarda esa, agar ular moddiy va moliyaviy qo'llab quvvatlanilsa, yirik sanoat korxonalari ham quriladi. Ammo barcha kichik shaharlarni bunday rivojlantirish mumkin emas: vaqt ham, kapital mablag', sharoit ham yetishmaydi. Bingobarin, kichik shaharlarning ayrimlarigina tanlab olinadi va ular o'sish qutbi yoki markazi sifatida rivojlantiriladi. Bunday shaharlarni ajratib olish esa ularning ko'p omilli tahlil etilishi va baholanishi (iqtisodiy geografik o'rni, mehnat va xom Ashe resurslari, ekologik holati, transport va boshqa infrastrukturasini, katta – kichikligi va h.k.) asosida amalga oshiriladi.

SHaharlarni iqtisodiy geografik o'rganishda ularning transport funksiyasiga ham alohida e'tibor beriladi. Shahar va transport yo'llari o'zaro chambarchas bog'liq: biri ikkinchisiz bo'lmaydi, yo'llar shaharlarga keladi, shaharlardan ketadi. Xullas, shaharlar va yo'llar mamlakatning iqtisodiy asosi, «qovurg'asi» hisoblanadi.

SHuningdek, shaharlarning sotsial funksiyalari, Fan va ta'lim tizimi, madaniyati, aholiga xizmat ko'rsatish sohalari, ekologik vaziyati, aholisining o'sishi kabi masalalar ham o'rganiladi. Shu o'rinda poytaxt shaharlarini alohida ta'kidlash joiz. Chunki har qanday mamlakatning jahon hamjamiyatidagi mavqei, halqaro va diplomatik aloqalari, siyosiy hayoti, eng avvalo uning poytaxti bilan bog'liq. Boshqacha qilib aytganda, olamshumul va umumbashariy muammolar xususida rasmiy so'z yuritilganda, odatda davlatlarning poytaxtiga qarab baho berib ketadilar. Shu nuqtai nazardan mamlakatimiz shaharlarining sardori, karvonboshisi, dorulsaltanati Azim Toshkent shahrining mustaqillik sharofati bilan qisqa vaqt ichida qiyofasini tubdan o'zgartirish quvonchli holdir.

Poytaxtlar bilan bir qatorda viloyat markazlari, yirik sanoat shaharlari, qadimiy shaharlarni o'rganish ham katta ahamiyatga ega (chunki harqanday poytaxt o'z atrofii, o'lkalari bilan kuchli). Shu o'rinda shaharlar geografiyasi bilan shahar geografiyasini farq qila olish kerak. Birinchisida mamlakat yoki viloyatlarning shaharlar to'ri, tarkibi va tizimi tadqiq etilsa, ikkinchisida alohida olingan bir shahar o'rganish ob'ekti shaklida namoyon bo'ladi. Bunday mikrogeografik, yirik masshtabli tadqiqotlar bizda, afsuski, hozircha kam bajarilgan (xorijiy davlatlarda esa bu yo'nalish ancha ilgari ketgan). Vaholanki, shaharlar ichki geografiyasini, hududiy tuzilishini o'rganishning muhim Amaliy (konstruktiv) jihatlari mavjud. Ushbu yo'nalishdagi tadqiqotlar an'anaviy iqtisodiy geografik o'rganishlarni sotsial geografik izlanishlarga yaqinlashtiradi, loyihalashtiradi va shaharsozlikda ularni rejalashtirishda juda qo'l keladi. Bunday ishlarni bajarishda diagramma, statistik, jadval va grafiklardan tashqari maxsus sotsiologik usullarni, anketa – so'rovlar o'rkazishni unutmaslik kerak.

SHaharlar funksiyasining tahlili ulardagi demografik jarayonlarni o'rganish bilan to'ldirilishi maqsadga muvofiq. Zero, shaharlarning rivojlanishi

amalda ulardagi aholi miqdori, uning o'sish sur'atlarida o'z aksini topadi. Shuning uchun shaharlar aholisi sonining dinamikasi, tabiiy va mexanik harakati, yosh va jinsiy, milliy tarkiblari qisqacha ko'rib chiqiladi, tadqiqotlar natijalari grafik va kartalarda tasvirlanadi.

Geourbanistikada shaharlarning katta – kichikligi, zichligi, ular orasidagi masofa, urbanistik va hududiy – urbanistik tarkib ham o'rganiladi, shuningdek, shahar manzilgohlarining hududiy tashkil etilishidagi murakkab shakllar – shaharlar aglomeratsiyalari mamlakat yoki viloyat shaharlari geografiyasi doirasida vash u bilan birga alohida tadqiqot ob'ekti darajasida ko'rilishi kerak.

Urbanistik shaharlar deganda shaharlar to'ri va tarkibi, katta shaharlarning mavjudligi va mavqei tushuniladi. Hududiy urbanistik tarkibda esa mamlakat turli rayon va viloyatlarining har xil bosqichdagi shaharlar va xususan, yirik markazlar bilan ta'minlanganlik darajasi nazarda tutiladi.

SHaharlar rivojlanishi urbanizatsiya jarayoni bilan birgalikda o'rganib boriladi. Ammo bu olamshumul hodisa mamlakat tarixi, an'analari, ishlab chiqarishning tarmoqlar tarkibi mujassamlashuvi va hududiy tashkil etish shakllaridan kelib chiqqan holda baholanishi zarur. Shu jihatdan yondashganda O'zbekistonning urbanizatsiya jarayonida ham o'ziga xos betakror yo'li bo'lmog'i tabiiydir. Binobarin, ilgorigidek, urbanizatsiya sohasida barcha mamlakatlarga xos umumiy andozalar asosida «musobaqa» qilish, allaqanday davlat darajalariga albatta va qanday bo'lmasin yetib olishdek behuda urinishlarni unitish kerak. Modomiki bizning o'tmishimiz va madaniyatimiz avvalambor sug'orish dehqonchiligi, savdo – sotiq, hunarmandchilik bilan bog'liq ekan, urbanizatsiyaning o'tmishi, hozirgi holati va qolaversa uning istiqbolini ham shu nuqtai nazardan qarash to'g'riroqdir. Ana shuni e'tiborga olib, mamlakatimizda qishloq joylarga nisbatan o'tkazilayotgan siyosatning ahamiyatini alohida ta'kidlash joizdir. Qishloqlarda ijtimoiy – iqtisodiy hayotini o'zgartirish borasidagi muhim islohotlar, zamonaviy infrastruktura tizimini shakllantirish, bu joylarga sanoatni olib kirish, aholiga xizmat ko'rsatish sohalarini yaxshilash urbanizatsiya jarayonining o'ziga xos «ichkaridan» rivojlanishini bildiradi, uning milliy va regional xususiyatlarini ifodalaydi.

SHu bilan birga urbanizatsiyaning nihoyatda murakkab va serqirrali, ijobiy va ayrim salbiy xususiyatlarga ega bo'lgan ob'ektiv jarayon ekanligini e'tiborga olish zarur. Tabiiyki, murakkab hodisa hech vaqt faqat bita, yagona ko'rsatkich bilan to'la qamrovli aniqlanmaydi. Binobarin, barchaga ma'lum bo'lgan urbanizatsiyaning umumiy demografik ko'rsatkichi bilan (hudud aholisining necha foizi shaharlarga to'g'ri kelishi) qanoatlanish nodurustdir. Shu bois uni shaharlarning katta kichikligi, yirik shaharlar va shahar aglomeratsiyalariga o'xshash murakkab hududiy tizimlar, qishloq – shahar migratsiyasi, jumladan, shaharlar atrofidagi tebranma migratsiya, «qishloq urbanizatsiyasi», qishloq ahlining «shaharchasiga» yashashi kabi ko'rsatkichlar

bilan birga baholash lozim. Shularni geografik o'rganishda faqatgina ilmiy adabiyotlar yoki xaritalar kifoya qilmaydi. Buning uchun o'sha shaharlarning mumkin qadar bevosita ko'rish ma'qul. Binobarin, shaharning turli tomonlarini bevosita kuzatish, chor atrofii bilan tanishish vash u asosda uning hududi ko'lami va ichki tafovutlari to'g'risida tasavvur hosil qilmoq zarur.

Ayni paytda faqat shaharning o'zini alohida olib qarash, uni yopiq tizim shaklida faraz qilish maqsadga muvofiq bo'lmaydi. Bu esa mantiqiy jihatdan ham to'g'ri emas. Chunki har qanday shahar o'z atrofisiz, qishloq joylarsiz, mutlaqo ajralgan holda vujudga kelmaydi va rivojlanmaydi. Shaharlar, misli tog' relefidek iqtisodiy xaritada o'ziga xos cho'qqilarni aks ettiradi va bu nuqtalar faqat atrof – muhit, ma'lum hudud davrasidagina yaqqol ko'zga tashlanadi. Ushbu ob'ektiv borliqdan kelib chiqib, shaharlar yoki shahar geografiyasi, ularning barpo bo'lishi, hozirgi kun iva kelajagini atrof joylar bilan birgalikda o'rganiladi. Zero, aynan ana shu hudud imkoniyati, qudrati va salohiyati tufayli bu shahar bo'rtib chiqqan yuksalgan.

3. Sanoat geografiyasi.

Har qanday mamlakat iqtisodiyotining salohiyati, avvalo, uning tarkibidagi sanoat ishlab chiqarishining rivojlanganligi bilan belgilanadi. Shu sababdan ham iqtisodiy geografik tadqiqotlarda sanoatni o'rganish alohida o'rin tutadi. O'z navbatida, sanoat shaharlarning vujudga kelishi va rivojlanishi, urbanizatsiya jarayoni, transport hamda hududiy ishlab chiqarish majmualarining shakllanishida asosiy omil bo'lib xizmat qilish ushbu tadqiqot yo'nalishining ahamiyatidan darak beradi.

Sanoat ham bamisoli san'atdir. Ma'lumki, san'at – badiiy tasviriy san'atda tabiiy borliq, hodisa va voqelik sun'iy ravishda o'z shaklini, ko'rinishini o'zgartiradi. Masalan, aktyor o'zi bajarayotgan obrazga moslashsa, tasviriy va amaliy san'atda voqelik umumlashtirilgan holda suratga, rasmga tushiriladi. Xuddi ana shu oddiy misolga o'xshab sanoatda ham tabiatdan olingan turli xil xom ashyo qayta ishlash jarayonida o'z shaklini o'zgartiradi va iste'molga tayyorlanadi.

Jamiyat taraqqiyoti bilan iste'mol buyumlari va mahsulotlariga bo'lgan talab – ehtiyoj asta – sekin ortib boradi. Natijada, qishloq xo'jaligi – chorvachilik yoki dehqonchilik mahsulotlari yetishmay qoladi. Bu avvallari hunarmandchilik va kosibchilikni, keyinchalik esa sanoat ishlab chiqarishi va undagi kooperatsiya shaklining dastlabki ko'rinishi – manufakturaga zamin yasaydi. Manufakturaning rivojlanishi hozirgi zamon industriyasiga ko'chadi – ki, bu jamiyat taraqqiyotida yangi davrga muvofiq keladi. Sanoatning bunday

tarixiy, anʼanaviy rivojlanib borishi asosan toʻqimachilik tarmogʻi negizida amalga oshadi. Qolgan tarmoqlar, jumladan, mashinasozlik va metallurgiya sanoatining dastlabki shakllanishi koʻproq ana shu toʻqimachilik sanoatining talablari bilan bogʻliq boʻlgan.

Shu oʻrinda aytish lozimki, milliy iqtisodiyotning shakllanishi va uning bozor munosabatlariga oʻtish davrida toʻqimachilik sanoatining ustuvor darajada rivojlantirilishi muhim ahamiyatga ega. Buning qator sabablari bor: mazkur sanoat ishlab chiqarish jarayoni uncha murakkab emas, uning shakllanishiga katta kapital mablagʻ sarflanmaydi (ishlab chiqarish fondarining qiymati nisbatan past), bunday korxonalar tez quriladi, rivojlanishi uchun xom ashyo va ishchi kuchi barcha joylarda mavjud. Bulardan tashqari, toʻqimachilik sanoatining yana bir ajoyib xususiyati bor: uning mahsuloti hamma uchun va hamma vaqt kerak., ularning narxi ham ancha arzon. Shu bois ushbu sanoat tarmogʻining aylanishi, daromad hosil qilish imkoniyati keng boʻladi.

Mamlaktni industriyalashtirishdagi bunday jarayonni evolyutsion yoʻl deb atash mumkin. Jahonning qator rivojlangan mamlakatlarida sinab koʻrilgan tajribalari aynan ana shu yoʻnalishning maqbulligidan dalolat beradi. Shu obʼektiv haqiqatdan kelib chiqqan holda respublikamizning turli viloyatlarida toʻqimachilik sanoatini rivojlantirishga katta eʼtibor berilmoqda. Jumladan, qisqa vaqt davomida xorijiy investirlar hamkorligida Qoraqalpogʻiston Respublikasi, Samarqand, Qashqadaryo, Andijon, Namangan, Xorazm, Toshkent viloyatlarida zamonaviy texnologiya bilan jihozlangan korxonalar qurilib, ishga tushiriladi. Eng muhimi – buning uchun mamlakatimizda xom ashyo (paxta va pilla tolasi) bisyor, mehnat resurslari moʻl va halqimizning bu xususdagi koʻnikma va ishlab chiqarish malakalari ham boy.

Geografiyada sanoatni oʻrganish asosan ikki, bir – birini toʻldiruvchi yoʻnalishlarda olib boriladi. Birinchisi – bu tarmoqlar yoʻnalishi boʻlib, unda koʻproq sof iqtisodiy masalalarga eʼtibor qaratiladi va tarmoqlarning tahlili ularning hududiy tashkil etilishini yoritilishi bilan uygʻunlashtiriladi. Demak, bu yerda tadqiqot «tarmoq – hudud» tartibida amalga oshiriladi.

Ikkinchi yoʻnalish iqtisodiy geografiya va ayniqsa rayon yoʻnalishiga mos tushadigan hududlar doirasida amalga oshirilishidir. Bu yerda giotizm oldingi oʻrinda turadi va ilmiy ish «hudud – tarmoq» yoʻsinda olib boriladi. Quyida ana shu yoʻnalishga doir baʼzi bir metodik koʻrsatmalar beriladi.

Biror hudud sanoatini oʻrganish, avvalo, ushbu viloyat yoki rayonning iqtisodiy geografik oʻrni, mamlakat sanoat ishlab chiqarishi va milliy iqtisodiyotida tutgan mavqeini koʻrsatishdan boshlanadi. Tadqiqot obʼekti mamlakat mehnat taqsimotida sanoatning qaysi tarmoqlarga ixtisoslashganligini aytib oʻtiladi.

Soʻngra, ishning asosiy qismida hududdagi mavjud tabiiy sharoit va resurslarga sanoat ishlab chiqarishi nuqtai nazardan baho beriladi, nimaga qulay,

noqulayligi ko'rsatiladi. Bu borada faqat u yoki bu tabiiy boylikning geografiyasini yoritish yetarli emas. Binobarin, konlarning zaxiralar, qazib olishning texnik – iqtisodiy asoslari va ayniqsa ularning hududiy birikmalari batafsil o'rganilishi lozim. Masalan, aytaylik, kokslanuvchi ko'mirning temir ruda konlari bilan o'zaro yaqin joylashuvi yoki rangli metallar zahiralarning tog' daryolari bilan bir hududda mujassamlashuvi ushbu sanoat tarmoqlarini tashkil etishda nihoyatda muhimdir.

Albatta, sanoat ishlab chiqarish uchun mineral xom ashyo sifatida turli xil konlar va ularning hududiy birikmalari yetakchi ahamiyatga ega. Biroq, shu bilan birga, hududning boshqa tabiiy sharoitlariga ham biroz bo'lsada e'tiborni qaratmoq zarar qilmaydi. Shunday qilib tadqiqotda yer usti tuzilishi – relefiga ham baho berilishi kerak. Relief faqat sanoatni hududiy tashkil etishga ta'sir qilmaydi: u bilan foydali qazilmalar turi va tarkibi bog'liq. Chunki, turli xil ma'danlar yer yuzasining istagan joyida vujudga kelavermaydi va bu geoximik qonuniyatlaridan ma'lum – u ravshandir.

Tadqiqot ishining navbatdagi bandida sotsial – iqtisodiy omillar tahlil qilinadi. Bu yerda, eng avvalo, aholi va mehnat resurslari ko'rib chiqiladi. Aholi iste'molchi sifatida, mehnat resurslari esa ishchi kuchi nuqtai nazaridan o'rganiladi, aholi sonining o'sishi va joylanishi, uning yosh va hududiy tarkibi qisqacha tavsiflanadi. Shu bilan birga aholi bilan bog'liq boshqa demografik jarayonlar, uning tabiiy harakatini bu mavzu doirasida tadqiq qilishi aslo shart emas. Aholi geografiyasi masalalari sanoat ishlab chiqarishi va uni hududiy tashkil etish maqsadlari bilan uyg'unlashtiriladi. Bu xususda, ayniqsa, shaharlar to'ri va tizimi, ularning katta – kichikligi, bajaradigan funktsiyalari va iqtisodiy geografik o'rniga ahamiyat beriladi. Sababi – shahar manzilgohlari aksariyat hollarda sanoat asosida vujudga kelishgan va ular o'z navbatida yangi sanoat korxonalarini joylashtirish imkoniyatlariga ega.

Sanoatni hududiy tashkil etish shva rivojlashtirish omillari orasida transport va boshqa infrastruktura elementlarining ta'siri katta, shundan kelib chiqib, tadqiqot ob'ekti – hududning transport to'ri va tizimim, uning zichligi va boshqa iqtisodiy geografik xususiyatlari tahlil etiladi. Bu borada faqatgina temir va avtomobil yo'llarigina emas, balki transportning boshqa turlari – quvur va elektron transporti ham hisobga olinishi kerak.

Rayonning geografik o'rnini, uning tabiiy resurslari hamda sotsial – iqtisodiy sharoitlari va rivojlanish tarixiy jarayoni qisqacha ko'rib chiqiladi. Ammo tahlil asosan hozirgi borliq nuqtai nazaridan olib boriladi va shuning uchun bu yerda tarixni haddan tashqari «chuqur» olish zaruriyati yo'q (bu tarixiy geografiya bo'lib qoladi).

Tarixiy tahlilda rayonning asosiy sanoat tarmoqlari va uning yetakchi korxonalari qachon va nima uchun aynan shu joyda o'rnatilgani izohlab beriladi. Shu bilan birga maxsus statistik hisob – kitoblar va jadvallar yordamida sanoat

ishlab chiqarishning rivojlanish jarayoni, o'sish va ko'payish sur'atlari ko'rib chiqiladi.

Sanoatning hozirgi holati, uning tarmoqlar tarkibi alohida tahlil etiladi. Ixtisoslashgan yetakchi tarmoqlar statistik dalillar asosida ko'rsatib beriladi, sanoat tarmoq tizimidagi o'zgarishlar va ularning sabab – oqibatlari aniqlanadi.

Bu yerda sanoat tarmog'ining faol yoki faol emaslik darajasini ko'rsatish maqsadga muvofiq. Masalan, agar mamlakat yoki qaysi bir rayon sanoati asosan xomashyo – mineral zahiralarni qazib olish, tog' – kon sanoatiga ixtisoslashsa, yengil sanoat faqat paxta tozalash zavodlaridan, mashinasozlik – qishloq xo'jalik, yo'l mashinalarini ta'mir qilishdan iborat bo'lsa, tabiiyki bunday holda sanoat ishlab chiqarishi mukammal, takomillashgan majmua shaklida bo'lmaydi. Shu bois sanoat ishlab chiqarishdagi turli tarmoqlar, ularning texnologik zanjiri bamisoli ko'p qavatli binodek qad ko'tarsa, xomashyo qazib olinib, u tayyor mahsulot darajasiga qayta ishlansa, shubhasiz, bunday hududning sanoat majmui yuksak va rivojlangan hisoblanadi. Chunonchi, yengil sanoatda sifatli gazlamalar va kiyimlar ishlab chiqarish, mashinasozlikda pribor, radio, televizor, hisoblash mashinalari, kompyuter, vitdeotexnika va boshqa zamonaviy mahsulotlarni yaratish sanoat rivojlanganligining asosiy ko'rsatkichlaridandir.

Bozor munosabatlariga o'tish davrida sanoat korxonalarining katta – kichikligi, mujassamlashuv darajasiga ko'ra tahlil qilinishi hamda ularni mulkchilikning turli shakllari, davlat va nodavlat sektorlari bo'yicha taqsimlanishini o'rganish katta mazmun kasb etadi. Ayniqsa, kichik va qo'shma korxonalar, xususiylashtirish jarayonlarini yoritish va baholash muhimdir.

Tadqiqot davomida sanoat korxonalari uch asosiy ko'rsatkich bo'yicha guruhlashtiriladi, ularning yalpi mahsulot, ishlab chiqarish fondlari va sanoatda band bo'lgan xodimlar soniga ko'ra bo'linishi ko'rib chiqiladi.

SHu bilan birga, sanoat rivojlanishini o'rganishda muhim bir masalaga e'tibor qaratmoq lozim. Ma'lumki, sobiq Ittifoqning parchalanishi va shu tufayli gorizontal (respublikalararo) iqtisodiy kooperatsiya aloqalarining buzilganligi sababli ko'pgina sanoat tarmoqlari, ayniqsa, og'ir sanoat korxonalarining faoliyati sezilarli darajada susayib va xatto u to'xtab qoladi. Ikkinchidan, o'tish davrida iqtisodiy barqarorsizlikning bo'lishi tabiiy holdir. Shu bois taqqoslash usulini mahsulot qiymatiga ko'ra qo'llash nodurustdir. Chunki, narxu navo hozircha turg'un emas, o'zgaruvchan. Binobarin, ba'zan sanoat ishlab chiqarishining rivojlanishi mahsulotning natural shakli asosida solishtirib ko'rish ma'qulroqdir.

SHuningdek, «yalpi sanoat mahsuloti» ko'rsatkichi ham hozirgi kunda o'z ahamiyatini yo'qotmoqda. Sababi – agar ilgari umumiy miqdoriy ko'rsatkichlarga e'tibor berilgan bo'lsa, hozir esa ularning sifati, iste'molchilarga tarqatilishi, raqobatbardosh va xaridorgirligi muhimdir. Shu

nuqtai nazardan sanoat korxonalarining eksport uchun hamda keng halq iste'mol mollarini ishlab chiqarishini alohida hisobga olish kerak.

Sanoat tarmoqlarining ta'rifini tadqiqot ob'ekti uchun ustuvor ahamiyatga ega bo'lgan yo'nalishlardan boshlamoq zarur. Bunda har bir sanoat tarmog'ining asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlari, ularning yirik korxonalari va geografiyasi batafsil ko'rsatib beriladi.

Industriya tarmoqlari geografiyasida ularni joylashtirish omillari tahliliga alohida urg'u beriladi. Bu xususta tadqiqotchining mamlakatlar tajribasiga ularda ishlab chiqilgan va amaliyotda sinab ko'rilgan ilmiy g'oyalardan xabardor bo'lmog'i kerak. Bular jumlasiga A.Veber, A.Lyosh va boshqa nemis iqtisodchilari tomonidan yaratilgan shtandort va iqtisodiy landshaft nazariyasidan, frantsuz iqtisodchilari va ayniqsa F.Perruning qutbiy rivojlanish g'oyasi, Amerikalik olimlarning hududiy iqtisod va tarmoqlararo balans (V.Leontev) ilmiy ishlanmalari kiradi.

Gap shundaki, endiki sharoitda an'anaviy sotsialistik dunyoqarash, barcha sohalar va hududlarda tenglikka erishish, ishlab chiqarishni rejali va proporsional joylashtirish, hududlar rivojlanish darajasini barobarlashtirish, sotsialistik musobaqa va qo'shimcha majburiyat, erishilgan natijadan kelib chiqib planlashtirish kabi tushunchalar o'z ahamiyatini yo'qotdi. Ularning o'rniga ko'p tabaqali iqtisodiyot, mulkchilikning turli shakllari va uni davlat tasarrufidan chiqarish, yakka monopoliyalikka qarshi kurash, sog'lom raqobat muhitini yaratish, erkin iqtisodiyot mintaqalarini shakllantirishga o'xshash biz uchun yangi bo'lgan masalalar dolzarb bo'lib qolmoqda. Agar avvallari sanoat korxonalarining joylashtirilishi va rivojlantirilishini bevosita davlat rejalashtirgan bo'lsa, endi esa bu muammolar davlat tomonidan maxsus mexanizmlar asosida bilvosita boshqarilib, tartibga solib boriladi.

Sanoat tarmoqlarining rivojlanish va joylanish xususiyatlarini o'rganishda uning ijtimoiy tashkil etish shakllari, mujassamlashuv, ixtisoslashuv, kooperatsiya va kombinatlashni, ularning turli sanoat tarmoqlaridagi o'ziga xos xususiyatlarini chuqur olmoq zarur. Shu maqsadda mujassamlashuvining korxona, shahar va hudud darajasidagi ko'rsatkichlari, uning bir shaklini qolganlari bilan munosabati va muvofiqlashuvini, ushbu ob'ektiv jarayonning ijobiy va salbiy tomonlarini bilish talab etiladi. Ixtisoslashuvning uch ko'rinishi, uning kooperatsiya va kombinatlash bilan aloqadorligi hamda sanoat ishlab chiqarishining texnik – iqtisodiy asoslarini ham o'rganish lozim. Bu xususta tor ixtisoslashuv, «yakka hokimlikning» kamchiliklari, turli hududiy ko'lamda kompleks (har tomonlama) rivojlanish qonuniyatlari va afzalliklarini farq qila olish zarur.

Sanoat tarmog'ini iqtisodiy geografik o'rganishning asosiy maqadi turli tarmoqlarning o'ziga xos xususiyat hamda ularni hududiy tashkil etishdagi iqtisodiy, tabiiy, ekologik va texnik omillar, qonuniyatlarni aniqlashdan

iboratdir. Masalan, elektroenergetikaning eng muhim xususiyati uning mahsulotini jamg'arib, to'plab bo'lmasligi, ushbu tarmoqning majmua hosil qilish (boshqa sanoat korxonalarini «o'ziga tortish») qobiliyatida o'z ifodasini topadi. Shuningdek, qora metallurgiya sanoatini xomashyo temir rudasining miqdoriga qarab turlicha joylashtirilishini, rangli metallurgiyaning elektr energiyasini ko'p talab qilishini, mashinasozlik sanoatini qora metallurgiya bazasi, malakali ishchilar va rayon ishlab chiqarish ixtisoslashuviga ko'ra turlanishini, ximiya sanoat korxonalarini boshqa tarmoqlardan farqli o'laroq erkin joylashtirish xususiyatiga ega ekanligini va ayni paytda uning ekologik omil bilan «hisoblashuvini» unutmaslik kerak.

Hozirgi paytda sanoat ishlab chiqarishini hududiy tashkil etishdagi an'anaviy omillarning ta'siri sezilarli darajada susayadi va buning evaziga infrastruktura, ekologiya va ayniqsa, iste'mol omilining ahamiyatini oshiradi. Binobarin, u yoki bu joyda ma'lum sanoat korxonasini joylashtirish faqatgina mavjud sharoitlar bilangina emas, balki ularning mahsulotiga erkin bozordagi talab bilan belgilanadi.

Tarmoqlar tarkibini o'rganish tarmoqlararo majmualarni aniqlash va tavsiflash bilan nihoyasiga yetadi. Masalan, agrosanoat, mashinasozlik, yoqilg'i – energetika kabi majmualar tahlil etiladi. Maxsus chizma (sxema) lar yordamida ularning texnologik jarayoni va aloqadorligi ko'rsatiladi. Shu maqsadda ilgari ta'kidlab o'tgan N.N.Kolosovskiyning energiya ishlab chiqarish tsikllari va I.V.Komarning resurs tsikllar g'oyasini amalda qo'llash yaxshi natijalarga olib keladi va sanoat tarmoqlarini xududiy tashkil etish qonuniyatini aniqlashga imkon beradi.

Geografik tadqiqot ob'ekti sanoat tarmoqlaridan tashqari, alohida sanoat korxonalarini ham o'rganish mumkin. Bunda asosiy e'tibor mazkur korxonaning nima uchun aynan shu joyda qurilishi, uning xomashyo va tayyor mahsulotni tarqatish geografiyasiga qaratiladi. Shuningdek, korxonaning kadrlar bo'limidagi ma'lumotlariga asoslanib, uning ishchi xodimlarini shakllanishi, ularning sotsial – demografik tarkibi tahlil etiladi. Albatta, bunday tadqiqotlar uchun rayon va mamlakat ahamiyatiga molik yirik korxonalarni tanlash ma'qulroq. Chunonchi, xorijiy davlatlar bilan hamkorlikda barpo etilayotgan qo'shma korxonalar ham o'rganilsa ayni muddao bo'ladi.

Sanoat ishlab chiqarishi geografiyasi tom ma'noda uning hududiy tarkibi va tuzilmasidir. Shuning uchun sanoat ishlab chiqarishning hududiy tashkil etilishini, rayon va shaharlar bo'yicha taqsimlanishini o'rganish izlanuvchi faoliyatining markaziy o'rinlaridan joy oladi. Agar ob'ekt mamlakat bo'lsa, sanoatning hududiy tarkibi viloyatlar kesimida, agar u viloyat bo'lsa – tuman va shaharlar darajasida tahlil olib boriladi.

Sanoatning hududiy tizimin uning joylashtirilishi natijasidir. U tarmoqlar tarkibigi nisbatan biroz inert, beqaror va kam o'zgaruvchan, ammo tarmoqlar

tizimidagi yangiliklar ertami kech hududiy, geografik sijishlarga olib keladi va aksincha.

Tadqiqotning ushbu bandida ham statistik ma'lumotlar o'rganilib chiqiladi, maxsus jadval va xaritalar tuziladi, mintaqaviy iqtisodga oid har xil raqamlar, boshqa hudud va mamlakat (viloyat, rayon) ko'rsatkichlari bilan taqqoslanadi va shu asosda ichki iqtisodiy tafovutlar, sanoat tugunlari va markazlari aniqlanadi, sanoat geografiyasidagi qonuniyatlar ilmiy izohlab beriladi.

Hududiy tahlilda sanoatning urbanistik tarkibiga alohida e'tibor beriladi. Sababi – sanoatning hududiy tarkibi bu, eng avvalo, uning turli yiriklardagi shaharlarda mujassamlashuvi demakdir. Shuning uchun shaharlarning sanoati, ulardagi sanoat tarmog'ining turlanishi (diversifikatsiyasi), ixtisoslashuvi, iqtisodiy samaradorligi va boshqa masalalar o'rganiladi.

Har qanday geografik tadqiqotda bo'lganidek, sanoat geografiyasini o'rganish ham uni rayonlashtirish, sanoatda shakllangan ishlab chiqarish majmualari – sanoat tugun iva sanoat aglomeratsiyalarining tahlili bilan yakunlanadi. Bu yerda sanoat rayonlashtirilishi ikki yo'nalishda olib boriladi. Birinchisi – uning oddiy hududiy (ma'muriy) tarkibi bo'lsa, ikkinchisi sanoat tarmoqlari va ularning birikmalarini mavjud hududiy tashkil etilish shakllari bo'yicha rayonlashtirishdir. Albatta, ana shu ikkinchi yo'nalish haqiqiy, real rayonlashtirish hisoblanadi.

Industrial rayonlar ichida sanoat tugun va majmualari ajratiladi. Ular ko'proq shahar aglomeratsiyalariga hududiy jihatdan muvofiq keladi. Ammo, shu bilan birga, alohida shaharlar tarkibidagi sanoat tugunlarini ajratish ham muhimdir.

Aytish joizki, xorijiy mamlakatlardagi tadqiqotlarning yutug'i, ahamiyati va amaliyligi ham ana shunday mikroiqtisodiy tahlillarni olib borishidadir.

Sanoat geografiyasida uning yirik markazlariga alohida ta'rif berish talab etiladi. Sir emaski, barcha shaharlar, eng avvalo, sanoat markazlaridir. Binobarin, ularni umuman sanoat nuqtai nazaridan emas, balki muayyan sanoat tarmoqlari bo'yicha tavsiflash lozim. Masalan, Angren, Olmaliq, Marg'ilon, Namangan, Asaka va boshqa shaharlar sanoat markazi hisoblanadi. Biroq bunday baholash ilmiy tadqiqotni to'la qanoatlantirmaydi. Shuning uchun ularni muayyan sanoat tarmog'i bo'yicha ta'riflash ma'qul: Angrenni yoqilg'i (ko'mir), Asakani mashinasozlik (avtomobilsozlik) sanoatining markazi sifatida ko'rsatish to'g'riroqdir. Ana shunday geografik vaziyat maxsus iqtisodiy xaritada tasvirlansa, yanada yaxshiroq bo'ladi.

Sanoat rivojlanishi va joylanishini geografik o'rganish Ushbu sohadagi mavjud muammolarni aniqlash va ularni ilmiy asoslash bilan to'ldiriladi. Bu sohadagi muammolar turlicha bo'lishi mumkin. Chunonchi, ular tabiiy hamda mehnat resurslaridan foydalanish, xorijiy sarmoyadorlar bilan qo'shma

korxonalar barpo etish, erkin iqtisodiy mintaqalarni shakllantirish masalalaridan kelib chiqadi. Xususan, sanoat rivojlanishi va hududiy tashkil etilishidagi ekologik muammolar, o'sish qutbi va markazlarini aniqlash, ustuvor yo'nalish va tarmoqlarini belgilash, o'tish davrida sanoat joylashtirilishini davlat tomonidan tartibga solib borish, sanoat tarmoq tarkibini faollashtirish muammolari nihoyatda dolzarb hisoblanadi.

4. Agrogeografik tadqiqotlar.

Qishloq xo'jaligi jamiyat rivojlanishi, ijtimoiy mehnat taqsimotining dastlabki shakllaridandir, shuning uchun bo'lsa kerak, Yer yuzidagi eng qadimiy madaniyat o'choqlari (Nil daryosining quyi qismi, Mesopotamiya, Hind – Gang pasttekisligi, Xuanxe vodiysi, Movaraunnahr va boshqalar) sug'orma dehqonchiligi bilan bog'liq bo'lgan. Xo'jalikning bu turi esa o'z navbatida jamiyat taraqqiyoti, aniq fanlar rivojiga katta ta'sir ko'rsatgan.

Avvallari dehqonchilik mashg'uloti bevosita quruq iqlimli mintaqalardagi daryolar va ularning faoliyati asosida olib borilgan. Bunga Nil daryosi yaqqol misol bo'la oladi. Gerodot «Misr – Nil daryosining tuhfası, sovg'asi» deb aytgan. Chindan ham yer sharidagi eng uzun bo'lgan bu daryo o'zining bor kuchini, tabiiy qudratini o'zining serhosil allyuvial yotqiziqlari bilan vujudga keltirgan deltasida namoyon qilgan. Bu esa dehqonchilikni rivojlantirishga qulay imkoniyatlar yaratgan. Xuddi shunga muvofiq biz «Xorazm Amu yoki Oks daryosining sovg'asi, natijasidir», deb ta'riflashimiz mumkin. Bu qadimiy o'lkada dastlabki sug'orish inshootlarining joriy etilishi, aniq fanlarning rivojlanish boisi ham shunda bo'lsa ajab emas.

Qishloq xo'jaligini o'rganish iqtisodiy geografiyaning to'ng'ich yo'nalishidir. Shu bois ko'pgina mamlakatlarda, jumladan, O'zbekistonda ham iqtisodiy geografiyaga oid tadqiqotlar tarixi qishloq xo'jaligini o'rganishdan boshlanadi. Iqtisodiyotning sohasi – qishloq xo'jaligi xos rivojlanish va hududiy tashkil etish xususiyatlariga ega. Ular quyidagilar:

1. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish jarayonining mavsumiyligi, uning rivojlanish va joylanishiga, eng avvalo, tabiiy (agroiklimiy, tuproq va h.k.) sharoitlarning kuchli ta'sir etishi:

2. Qishloq xo'jaligi iqtisodiy samaradorligining sanoatga nisbatan ancha pastligi, mehnat va ishlab chiqarish resurslaridan foydalanishning uncha unumli emasligi:

3. Mazkur tarmoqning hududiy tashkil etish shakli xaritada areal ko'rinishda bo'lib, unda yer asosiy ishlab chiqarish vositasi bo'lib xizmat qilishi (sanoatda esa bu omil – hudud, korxonalarni joylashtirishdagi asosdir, xolos):

4. Sanoat ishlab chiqarishida uning tarmoqlari hududiy jihatdan tashkil qilinsa, qishloq yerning o'zi turli tarmoqlar uchun tashkil etiladi:

5. Geografiyaning tadqiqot ob'ektlari orasida qishloq xo'jaligini kartaga tushirish, kartalashtirish imkoniyatlari juda keng. Binobarin, ushbu soha kartada sanoat yoki shaharlar singari yaqqol ko'zga tashlanmasada, u ularga ko'ra geografiyroq va hududiyroqdir:

6. Qishloq xo'jaligida rayonlashtirish ko'proq hududni rayonlashtirish bilan bog'liq bo'lib, u mamlakat maydonining deyarli barcha qismlarini qamrab

oladi. Shu bilan birga rayonlashtirish faqat hudud va qishloq xo'jaligining u yoki bu sohasiga ixtisoslashuvigagina emas, balki urug'chilik va meva navlarini o'rinlashtirishga nisbatan ham amalga oshiriladi (ya'ni ular joyning tuproq – iqlim, yer – suv va boshqa sharoitlarini hisobga olib ekiladi, o'stiriladi):

7. Agrar sohada ishlab chiqarishning ijtimoiy tashkil etilishdagi shakllar, ayniqsa, hududiy mujassamlashuv va kombinatlash nisbatan kam rivojlangan:

8. Mulkchilikning turli shakllari ko'p ukladli iqtisodiyot qishloq xo'jaligida kengroq tarqalgan, bu sohani xususiyashtirish va davlat tasarrufidan chiqarish imkoniyatlari ham o'ziga xos.

Yuqorida keltirilgan qishloq xo'jaligining rivojlanishi va joylashtirishdagi xususiyatlar uni iqtisodiy geografik jihatdan o'rganishning asosiy tomonlarini belgilab beradi.

Agrogeografik tadqiqotlar mavzui ham sanoat geografiyasidagi kabi juda keng va turli – tuman. Masalan, alohida qishloq xo'jaligi tarmoqlaridan tashqari, yer fondi, undan foydalanish, sug'orish geografiyasi, tabiiy sharoitlarga, jumladan, agroiqlimiy va tuproq omillariga iqtisodiy baho berish, qishloq qishloq xo'jaligini rayonlashtirish va uning hududiy tizimlari, agrosanoat majmualarining shakllanishi va rivojlanishi, qishloq xo'jaligi ekinlarini joylashtirish va ekologik muammolar, nihoyat, yuqoridagi byo'nalishlarni o'z qamrovida mujassamlashtiruvchi rayonlar (viloyat va mamlakat) qishloq xo'jaligining iqtisodiy geografik tavsifi kabi mavzular Ushbu yo'nalishdagi tadqiqotlar toifasiga kiradi. Shuningdek, mamlakatimiz iqtisodiyoti uchun nihoyatda muhim bo'lgan don (g'alla) mustaqilligining geografik jihatlarini o'rganish, paxtachilik, qorako'lchilikka o'xshash yetakchi tarmoqlarni tadqiq qilish ham dolzarb muammolardandir. Rayonlar yo'nalishidagi tadqiqotlar esa asosiy e'tiborni aynan shu hudud uchun an'anaviy va unga xos bo'lgan sohalarni tahlil etish qiziqarli natijalar beradi.

Mavzuni tanlab olishga atroflicha yondashish kerak. U, eng avvalo, kam o'rganilgan va hudud iqtisodiyoti uchun ustuvor ahamiyatiga ega muammo bo'lmog'i lozim. Shu nuqtai nazardan Andijon viloyatining chorvachiligi (qo'ychiligi)ni, Ustyurt yoki Qizilqumda sabzavotchilikni o'rganish antiqa bir holdir. Chunki, aholisi o'ta tig'iz joylashgan (har bir kv. km. ga yaqin 500 kishi to'g'ri keladigan), yer maydoni sug'orish dehqonchiligida intensiv foydalanadigan Andijon viloyatida qo'ychilik haqida so'z yuritish mumkinmi o'zi?

Rayon (mamlakat) qishloq xo'jaligining iqtisodiy geografik ta'rifi, avvalo, bu sohaning milliy iqtisodiyotda tutgan o'rni va uning shakllanish jarayonini qisqacha bayoni bilan boshlanadi. So'ngra, tadqiqot ob'ektining tabiiy va sotsial – iqtisodiy sharoitlari batafsil tahlil etiladi va qishloq xo'jalik tarmoqlari nuqtai nazaridan baholanadi.

Tabiiy sharoitlar ichida asosiy e'tibor agroiklimiy, tuproq, rel'ef, suv va o'simlik dunyosiga qaratiladi. O'z navbatida agroiklimiy omillar doirasida harorat rejim va vagetatsiya davri, yog'in – sochin miqdori va uning yil fasllari bo'yicha taqsimlanishi, shamol va qor qatlami, shuningdek, dehqonchilik uchun noqulay bo'lgan qurg'oqchilik, do'l singari ob – havo sharoitlari ko'rib chiqiladi. Shu maqsadda rayon meteostantsiyasi ma'lumotlari va maxsus manbalar o'rganiladi. Bularning natijasida rayonning turli qismlarini qishloq xo'jaligining aynan qaysi yo'nalishlari uchun qulay yoki noqulayligi aniqlanadi, rayonlashtiriladi va xaritaga tushiriladi.

Tuproq sharoitining tahlilida uning tipii va turlari, fizik va kimyoviy xususiyatlari ko'rib chiqiladi, tuproqning sho'rlanishi va eroziya holatlari e'tiborga olinadi. Bu borada tuproq bonitirovkasi va yer kadastri ma'lumotlari bilan tanishish katta natijalar beradi.

Qishloq xo'jalik ekinlarini joylashtirishda rel'ef sharoitlarining ta'siri sezilarlidir. Yer usti tuzilishi bilan ekin maydonlarining katta – kichikligi, ish jarayonida texnika vositalarini qo'llash imkoniyatlari, aholi va transport tizimini joylashtirish va rivojlantirish masalalari bir – biri bilan bog'liq.

O'rta Osiyo, jumladan, quruq iqlimli O'zbekiston uchun suv resurslarining ahamiyati beqiyosdir. Qolaversa, o'lkaning boy madaniy tarixi, eng avvalo, suv manbalari va sug'orish dehqonchiligining qadimdan targ'ib etilganligi bilan bevosita aloqadordir. Shu sababdan mintaqaholisining joylanishi asosan suv resurslari va ularning hududiy tarkibi bilan belgilanadi.

Rayon geografiyasining tahlilida yer usti va yer osti suvlarining holati, ularning nishabligi va joylanishi ham o'rganilmog'i kerak. Shu bilan birga suv resurslarining qishloq xo'jaligi (dehqonchilik) uchun qulay bo'lgan yerlarda mavjudligiga alohida e'tibor beriladi. Chunki, tabiatda aksariyat hollarda suv bor joyda haydash uchun yerlar kam yoki yo'q va aksincha bepoyon cho'l mintaqalarida suv zahiralari yetishmaydi. Bunday hududiy nomuvofiqlar odatda sun'iy suv inshootlar – sug'orish kanallari va suv omborlarini qurish yordamida hal etiladi. Ular esa dehqonchilik va qishloq aholi geografiyasidagi o'zgarishlarga olib keladi. Masalan, Mirzacho'l, Markaziy Farg'ona, Jizzax, Qarshi, Surxon – Sherobod, Ellikqal'a massivlarini o'zlashtirish bu joylarda yangicha iqtisodiy va ijtimoiy geografiyani vujudga keltirishga sabab bo'ladi.

Ma'lumki, iqtisodiy geografiyada tabiiy sharoit elementlariga alohida – alohida baho berish bilan birga ularni o'zaro aloqadorlikda tahlil qilish samarali natija beradi. Bu borada iqlim, rel'ef, suv, tuproq sharoitlarini birgalikda o'rganish qishloq xo'jaligi geografiyasidagi muhim qonuniyatlarni bilib olishga ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi. Jumladan, Belorussiya, Rossiyaning Vologda viloyati yoki Boltiqbo'yi respublikalarini olaylik: bu joylarning rel'efi asosan tekislik, yog'in – sochin miqdori esa ko'p, namgarchilik yuqori. Bunday landshaftlarda daryolar tizimi rivojlangan bo'ladi. Biroq tekislik sharoitida

daryo va daryochalar ko'p, ularning qayiri ham keng. Ana shu daryo sohillari va ularning qayirlari bahor va yoz oylari yam – yashil o'tlar bilan qoplanadi. Bu esa sut – go'sht chorvachiligini rivojlantirishga juda qulay sharoit tug'diradi.

O'zimizning Samarqand, Jizzax, Surxondaryo viloyatlarining tog' oldi qismlarida rel'ef, namgarchilik va tuproq sharoitlari bahorikor (lalmikor) dehqonchilikni rivojlantirishga imkon beradi. Farg'ona vodiysining adirlarida, Toshkentviloyatining tog' oldi qismlarida esa tabiiy sharoitlar bog'dorchilik va uzumchilikni rivojlantirishga nihoyatda qulaydir.

Yuqoridagi misollardan ko'rinib turibdiki, tabiiy sharoit komponentlarini alohida «donalab» o'rgangandan ko'ra ularni o'zaro aloqadorlikda baholash yaxshiroq. Aynan ana shunday tahlil xoli qiladi va buning evaziga ilmiy qonuniyatlarni aniqlashga ko'mak beradi.

Sotsial – iqtisodiy sharoitlar tarkibida aholi va mehnat resurslari yetakchi o'ringa ega. Binobarin, rayon aholisining soni, uning o'sishi va joylanishi (zichligi) qisqacha ko'rib chiqiladi. Qishloqlarning katta – kichikligi, ularning ekin maydonlariga uzoq – yaqinligi ham o'rganiladi va qishloq aholisining geografiyasidagi asosiy xususiyatlar qishloq xo'jaligining tarmoqlar tarkibi va ularning hududiy tashkil etilishi, ishchi kuchiga bo'lgan ehtiyoji bilan izohlanadi. Chunonchi, ko'p mehnatni talab qiluvchi sug'orma dehqonchilik rayonlarda (vohalarda), bog'dorchilik va uzumchilik rivojlangan hududlarda, odatda, qishloqlar yirik va ular zich joylashgan bo'ladi.

Aholini qishloq xo'jaligi geografiyasi nuqtai nazaridan uning yuqoridagi jihatlarini o'rganish bilan qanoatlangan ma'qul. Shu bois bu yerda aholining tug'ilishi, o'lishi, uning tabiiy va mexanik ko'payishi, jinsiy va milliy tarkiblari kabi o'zgacha ahamiyat (mavzu)ga mansub demografik masalalarni tahlil etish zarur emas. Ammo aholi joylashuv tizimi, yirik shaharlar va ularning aglomeratsiyalarini inobatga olmoq ma'lum ma'noga ega bo'lib, ular shahar atrofii qishloq xo'jaligining ixtisoslashuviga ta'sir ko'rsatadi.

Aholi manzilgohlaridan tashqari mahalliy transport tizimini, rayonning transport geografik o'rnini tahlil etish lozim. Shu maqsadda aholi va transport yo'llarining joylashuv xaritasi tuzilsa, tadqiqot mazmuni yanada boy va dalilli bo'ladi.

Qishloq joylaridagi mavjud infrastruktura tizimi, mashina va traktorlar bilan ta'minlanganligi, elektr energiyasi, ishlab chiqarish fondlari ham sotsial – iqtisodiy omillar sirasiga kiradi. Shu bois ularni hisobga olish ahamiyatdan xoli emas.

Rayon tabiiy va sotsial – iqtisodiy sharoitlari qishloq xo'jaligining tarmoqlari va hududiy tarkibini o'rganishga zamin yasaydi. Tarmoqlar tahlilini esa tadqiqot ob'ekti uchun ustuvor ahamiyatga ega bo'lganidan boshlamoq maqsadga muvofiqdir. Masalan, voha va vodiylarda dehqonchilik, cho'l mintaqalarida – chorvachilik birinchi navbatda ko'rib chiqilishi kerak. Buning

natijasida qishloq xo'jaligining ikki bosh tarmog'i – dehqonchilik va chorvachilikning yalpi mahsulot yaratishdagi mavqei tahlil qilinadi.

SHu bilan birga dehqonchilikning tarkibiy qismlari ham tavsiflanadi, dehqonchilikda har xil ekinlarini yetishtirish dinamikasi, tanarxi, hosildorligi va boshqa iqtisodiy ko'rsatkichlar mulkchilikning turli shakllari bo'yicha o'rganib chiqiladi va ularning natijasi maxsus jadval hamda kartogrammalarda aks ettiriladi. O'zbekiston sharoitida paxtachilik, donchilik, sabzavotchilik, bog'dorchilik va uzumchilikka alohida e'tibor qaratiladi. Respublika vohalardagi xo'jalik tarmoqlari bilan birgalikda pillachilik ham o'rganiladi. Cho'l mintaqasida esa bu yerning yetakchi yo'nalishi bo'lmish chorvachilik, uning ixtisoslashuvi, yaylovi va yemxashak imkoniyatlari tahlil qilinadi. Asosiy tarmoqlarni iqtisodiy o'rganish ularning hududiy tarqalishi bilan birga ko'rib chiqiladi.

Viloyat, iqtisodiy rayon yoki mamlakat qishloq xo'jaligini geografik o'rganishning keyingi qismiuning hududiy tarkibini tadqiq etishdan iboratdir. Bunday hududiy tahlil turli shaklda olib boriladi. Masalan, Toshkent viloyati qishloq xo'jaligini uning 15 ta ma'muriy tumanlari, tog' oldi va tekislik rayonlari, Chirchiq va Ohangaron vodiylari (havzalari), Toshkent shahar atrofii va boshqa hududiy birliklar kesimida o'rganib borilishi mumkin.

Ajratilgan qismlar o'z navbatida qishloq xo'jaligini rayonlashtirishning ba'zi bir shakllariga mos keladi. Ammo haqiqiy qishloq xo'jalik rayonlari hududga qarab emas, balki muayyan qishloq xo'jaligining ixtisoslashuidagi hududiy tafovutlar asosida amalga oshiriladi. Bu o'rinda qishloq xo'jalik rayonlariga bag'ishlangan maxsus xarita tuzish, iqtisodiy ko'rsatkichlarni rayonlar bo'yicha statistik jadval, diagramma va grafiklarda aks ettirish katta ahamiyatga ega.

Ayni paytda qishloq xo'jaligining rayonlashtirilishi tabiiy sharoit va uning hududiy farqlanishi bilan belgilanadi. Binobarin, bunday rayonlar tabiiy – xo'jalik rayonlari deb ataladi. Demak, bu yerda ham tabiiy omilning ta'siri katta. Faqat yirik sanoat markazlari atrofida shakllangan, ixtisoslashgan qishloq xo'jalik rayonlari shaharlar rivojlanish va urbanizatsiya omiliga bog'liq.

SHu bilan birga tadqiqotchi qishloq rayonlari tarkibining istiqboldagi o'zgarishini ham oldindan aniqlay olishi kerak. Chunonchi, Toshkent shahri atrofidagi paxtachilikning chekinib bori shva uning o'rniga sabzavotchilikning rivojlanishi nazarda tutish mumkin. Shuningdek, Farg'ona vodiysida ham patachilik geografiyasida jiddiy o'zgarishlar ko'zda tutiladi. Vodiyda bu texnik eki nasta – sekin tog'oldi (adir) mintaqasidan hamda yirik shaharlar atrofidan uzoqlashib boradi. Buning evaziga mintaqada mevachilik va uzumchilik, pillachilik va sabzavotchilikning keng rivojlanish ehtimoli bor.

Mazkur sohani rayonlashtirish tarmoqlarora majmualar shakllanishining ta'rifi bilan to'ldirilsa, ish mazmuni yanada boyiydi. Bundan tashqari agrosanoat

majmua va uyushmalari, ularning tarmoqlari va hududiy tizimlarini o'rganish ham talab etiladi.

Qishloq xo'jaligi tarmoqlarini joylashtirish qonuniyatlarini bozor iqtisodiyotiga o'tish davridagi xususiyatlarini anglab olish ham zarurdir. Chunonchi, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining hududiy tizimlari, o'tgan asrning birinchi yarmida Germaniyada I.Tyunen tomonidan yaratilgan va amaliyotda qo'llanilgan shahar atrofida qishloq xo'jaligini joylashtirish, «geografik yoki yashil konveyer» kabi ilmiy g'oyalarini bilish bu masalalarni aniqlashga yordam beradi.

I.Tyunen ishlab chiqarishni joylashtirish masalalari bilan shug'ullangan birinchi mutaxassisdir. U iste'molchilarga (shaharga) nisbatan qishloq xo'jalik tarmoqlarini, ularning mahsulotini iste'mol qilinishi hamda transportda tashib keltirish imkoniyatlariga qarab hududiy tashkil etish tartibini yaratgan. Jumladan, u har doim va hamma uchun kerak bo'lgan qishloq xo'jalik mahsulotlari bevosita shahar atrofida yetishtirilishi lozimligini asoslab bergan. Shu bilan birga uzoq masofadan tashilishi noqulay yoki keltirish jarayonida sifati buzilib (aynib) qoladigan mahsulotlar ham iste'molchilarga nisbatan yaqin joylashtirilishi kerak, shu tartibda shahar atrofida sabzavotchilik, sut chorvachiligi, donchilik, yaylovlar, go'sht chorvachiligi va boshqalar tashkil etiladi. Bunday joylashtirish halqasimon bo'lganligi sababli, bu g'oya ilmiy adabiyotlarda «Tyunen halqalari» deb yuritiladi.

Erkin bozor iqtisodiyoti sharoitida taklif, ishlab chiqarishga ko'ra talab – ehtiyojning ahamiyati oshadi. Shu bois qayerda qanday qishloq xo'jalik mahsulotini yetishtirishni bozor belgilaydi. Demak, hozirgi sharoitda qishloq xo'jaligining ixtisoslashuvi mahalliy va jahon bozori hamda narx – navo siyosati bilan aniqlanadi.

Tadqiqot ishini bajarishda qishloq xo'jaligini rivojlantirish va joylashtirishning turli muammolarini ham o'rganish kerak. Masalan, yer – suv va boshqa imkoniyatlardan to'g'ri hamda samarali foydalanish, qishloq xo'jaligi ixtisoslashuvi va uning hududiy tarkibini takomillashtirish, paxta yakka xokimligiga barham berish evaziga don mustaqilligiga erishish, chorvachilikning yem – xashak bazasini mustahkamlash, dehqon – fermer xo'jaligi va tadbirkorlikni («agrobiznes»ni) rivojlantirish shular jumlasidandir. Qishloq xo'jaligida ko'p ukladli (qatlamli) iqtisodiyotni, mulkchilikning turli shakllarini keng joriy qilish, bu sohada zarur islohotlarni chuqurlashtirish va ularni davlat tomonidan qo'llab – quvvatlash, erkin raqobat muhitini yaratish ham dolzarb masalalaridan hisoblanadi.

Ta'kidlash lozimki, sanoatga nisbatan qishloq xo'jaligida xorijiy sarmoyadorlarni jalb etish imkoniyatlari biroz cheklangan. Qolaversa, hqlqimizning o'zi ham bu sohada boy tajribaga ega, binobarin, asosiy vazifa

mul'kchilik shakllarini avj oldirish, qadimiy an'analarni tiklash va ularni keng targ'ib qilishdan iborat bo'lmog'i kerak.

Yana bir muhim muammo – qishloq joylar ekologiyasini yaxshilashdir. Buning uchun turli xil mineral o'g'it va boshqa kimyoviy mahsulotlardan to'g'ri va me'yoriy foydalanish, agroximiya hamda milnoratsiya ishlarini yaxshilash zarur. Ayriqsa, suv omborlarining qurilishini atroflicha ilmiy asoslash, tuproq sho'rlanishining oldini olish, grunt suvlari sathini pasaytirish va boshqalar dolzarb masalalar sirasiga kiradi. Ko'pchilikka ma'lumki, tog' etaklarida barpo etilgan katta – kichik suv omborlarining quyi qismida noxush ekologik vaziyat vujudga kelmoqda – yer osti suvining ko'tarilishi qishloq xo'jalik ekinlari, mevachilik, uy – joy qurilishi va inson salomatligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Shuning uchun gidrotexnik inshootlarning ekologik oqibatlarini ham oldindan bili shva baholash zarurdir.

Qishloq xo'jaligining tabiiyligi, ishlab chiqarish jarayonining oddiyligi va uning tabiiy sharoitga vobastaligi tufayli bu sohada sanoatdagidek ilmiy g'oya yoki qonuniyatlar, texnologiya yangiliklar yaratish qiyinroq. Biroq, shunga qaramasdan, agroiklimiy sharoitlarni, qishloq xo'jalik ekinlarining biologik xususiyatlarini, tuproqning fizik va kimyoviy tarkibini o'rganish talab etiladi. Shu bilan birga dalachilikda almashlab ekish, paxtachilik va pillachilikni davriy – hududiy jihatdan o'zaro muvofiqlashgan holda tashkil qilish, donchilik bilan parrandachilik, sabzavotchilik va kartoshka yetishtirish bilan sut – go'sht chorvachiligini yagona hududiy ishlab chiqarish majmuasi sifatida shakllantirish, shaharlar atrofii qishloq xo'jaligining o'ziga xos tarmoqlarini intensiv rivojlantirish kabi qonuniyatlarni tadqiqotchi bilmog'i kerak.

SHunday qilib, qishloq xo'jaligi iqtisodiy geografiyaning haqiqiy va haqqoniy ob'ekti hisoblanadi. Buning boisi yerning (hudud yoki maydonning) ishlab chiqarish vositasi sifatida xizmat qilishdir. Xuddi shu ma'noda tog' – kon (qazib oluvchi) va baliq sanoati ham bevosita an'anaviy iqtisodiy geografiyaga taaluqlidir. Chunki, ularning ham mahsuloti yer qobig'i yoki suvdan, tabiatdan olinadi. Qayta ishlovchi sanoatda vaziyat o'zgacharoq. Bu yerda sanoat korxonasining faoliyati texnologik jarayonni takomillashtirish asosida xomashyoni to'la qayta ishlash va ishlab chiqarish chiqindilaridan unumli foydalanish bilan mahsulot yaratish tom ma'noda ushbu korxonaning iqtisodiyotidir.

Yuqoridagi fikr va mulohazalarga muvofiq hududiy ishlab chiqarish majmualari yoki sanoat tugunlari sof ko'rinishdagi iqtisodiy geografiyadir. Sababi – bularning zaminida hududning umumiyliigi, yagona infrastruktura tizimi tufayli erishiladigan qo'shimcha (aglomeratsion) samaradorlik, korxonaning o'zaro hududiy – iqtisodiy munosabatlari yotadi. Shu o'rinda iqtisodiy geografiya oddiy mintaqaviy (regional) iqtisoddan biroz farq qiladi. Chunki, bu ma'noda hududiy iqtisodiyot ana shu makonda joylashgan

korxonalar iqtisodiyotining oddiy (additiv, summativ) yig'indisi tizimidir xolos. Iqtisodiy geografiya esa bunga ko'ra murakkabroq va takomillashgan hududiy aloqalaridan ham yuzaga keladi. Turli xildagi mineral xomashyo, tabiiy sharoit va resurslarning, transport va boshqa infrastruktura shaxobchalarining alohida – alohida qismlari emas, balki ularning hududiy uyushmalari, birikmalari asosida ishlab chiqarish tarmoqlarining bir – birlari bilan aloqada bo'lishi va aynan shu tufayli erishiladigan hududiy iqtisodiy manfaatlar (natijalar) iqtisodiy geografiyaning asl mohiyatini ifodalab beradi.

Hududiy – iqtisodiy munosabatlar, albatta, transport orqali amalga oshiriladi. Binobarin, iqtisodiy geografiyani transportsiz tasavvur qilib bo'lmaydi, shuning uchun transport tarmog'i ham alohida iqtisodiy geografik jihatdan o'rganilishiga haqlidir. Bunda turli mamlakat va rayonlarda ularning geografik o'rni, tabiiy sharoiti (rel'ef va iqlimi), xo'jalik ixtisoslashuvi va aholi manzilgohlarining joylanishiga qarab transport tarmoqlarining xususiyatlari tadqiq qilinadi. Avtomobil, temir yo'l, quvur, elektron va havo naqliyotlari, ularning yo'lovchi va yuk tashishdagi mavqelari o'rganiladi, olingan natijalar maxsus statistik jadval va xaritalarda aks ettiriladi.

Shuningdek, ishlab chiqarish infrastrukturasi boshqa elementlari ham tadqiq va tahlil qilinishi kerak. Ammo, bu yerda infrastrukturaning muhim bir xususiyatini unutmaslik lozim. Bu ham bo'lsa, uning bevosita moddiy va ma'naviy boylik yaratmasligi vash u bois alohida halq xo'jaligi tarmog'i emasligidir. Infrastruktura ishlab chiqarish jarayoniga bilvosita ta'sir ko'rsatadi va u buning uchun eng avvalo sharoit yaratadi. Masalan, transportni olaylik: agar uning yuk yoki yo'lovchini tashish vazifasini nazarda tutsak, u shubhasiz xo'jalik tarmog'idir. Agar transport vosita va yo'llari, ularning ushbu vazifani amalga oshirishdagi sharoitlari (elektrlashtirilganligi, kengligi, asfalt bilan qoplanganligi va h.k.) inobatga olinsa, u infrastruktura bo'ladi. Xuddi shunday lektroenergetika, irrigatsiya va boshqalarni ko'rish mumkin. Elektr energetikasining uzatuvchi tarmoqlar, kanal yoki suv omborlarining shart – sharoitlari, sig'imi, jihozlanganligi, zamonaviy texnika vositasi bilan ta'minlanganligi kabilar infrastrukturaga xos belgilardir. Infrastruktura geografiyasi – hali o'rganilmagan «qo'riq» soha hisoblanadi. Shuning uchun bu yo'nalishda ham tadqiqotlar o'tkazish qiziqarli va ayni paytda katta amaliy ahamiyatga ega. Jumladan, hozirgi kunda ilmu – fan, bozor iqtisodiyoti infrastrukturasi o'rganish, marketing geografiyasi, moliya – bank, kredit tuzilmasini tahlil etish va ularni ham maxsus xaritaga tushirish muhim masalalardandir.

5. Qishloq joylari va aholiga xizmat ko'rsatish geografiyasi.

Qishloq joylar – bu shaharlardan tashqari yoki ularni o'rab olgan hududlardir. Biroq, har qanday shaharsiz hududlar ham qishloq joylari emas. Bunday joylarda qishloq xo'jaligining qaysi bir tarmog'i va doimiy aholi manzilgohlari bo'lmog'i lozim. Binobarin, qishloq xo'jaligida ekstensiv yoki umumanfoydalanilmaydigan, aholi joylashmagan cho'l va tog' yerlari qishloq hududlari tarkibiga kirmaydi.

Aslida qishloq «qishlov» ma'nosini bildirsa kerak. Bu qishloq joylarning ichidagi asosiy tayanch nuqtalar, doimiy yashash maskanlaridir. Qadimda halqimiz dalalardagi yozgi dehqonchilik yumushlarini tugatgandan so'ng qishloqlarga qishlash uchun qaytishgan. Ehtimol, bunday manzilgohlarning atalishi shunga bog'liq bo'lishi mumkin. Shu nuqtai nazardan qaraganda, tom ma'nodagi qishloqlar cho'l yoki tog' mintaqalarida emas, balki voha va vodiylarda joylashgan.

Qishloq joylar o'z hududiy ko'lami va funktsiyalari – bajaradigan vazifalariga ko'ra yanada geografiyroqdir. Chunki, shahar doirasida tabiiy hududning o'zi deyarli yo'q. Shaharlik (ayniqsa, u ilgari qishloqdan ko'chib kelgan bo'lsa) hamma vaqt bo'shliqqa, keng joylarga intiladi, biroz bo'lsada bunday kimsasiz joylarda «o'zi bilan o'zi» tanho bo'lgisi keladi. Shaha hududida muhit zich, qishloq joylarda esa bepoyon, bunday sotsial muhitda kishilarning o'ziga xos yashash sharoiti va tarzi vujudga keladiki, bu muammolar bilan bevosita sotsial geografiya shug'ullanadi.

Bu joylarda, eng avvalo, qishloq xo'jalik ekinlari ekiladi, chorva boqiladi, dam olinadi: bu yerlarda ham sanoat korxonalari, transport yo'llari bor va nihoyat, qishloq joylar shaharlarni oziq – ovqat, toza havo, ishchi kuchi bilan ta'minlaydi. Ko'rinib turibdiki, qishloqlar juda murakkab va serqirrali vazifalarni bajaradi. Albatta, bu vazifalar orasida eng asosiysi qishloq xo'jaligi funktsiyasi bo'lib, u uning xususiy tarmog'i hisoblanadi.

Qishloq rayonlarining ahamiyati, ayniqsa, nisbatan sust urbanizatsiyalashgan hududlarda katta, jumladan, ular O'zbekiston Respublikasida asosiy mavqega ega. Qishloq joylarda mamlakat aholisining 62 foizi yashaydi, milliy iqtisodiyotimizning an'anaviy negizi bo'lgan qishloq xo'jaligi ham bu joylarning bosh yo'nalishidir. Xuddi ana shu ob'ektiv vaziyatni e'tiborga olib, respublikamiz rahbariyati qishloq joylarga ustuvor ahamiyat bermogda. Darhaqiqat, qishloq xo'jaligida iqtisodiy islohotlarni amalga oshirmay turib, qishloq halqi turmush sharoitini yaxshilamasdan tub (strategik) maqsadlarga erishi mushkul. Shuning uchun ham qishloq xo'jaligida bozor munosabatlarini joriy etish, mulkchilikning turli qatlamlarini vujudga keltirish,

bu joylarga sanoatni olib kirish, aholiga xizmat ko'rsatish tarmoqlari va sotsial infrastrukturani rivojlantirish, mehnat resurslarini tarmoqlararo qayta taqsimlash va ulardan samarali foydalanish kabi masalalar davlat ahamiyatiga molik bo'lgan muammolardir. Binobarin, qishloq joylarni geografik o'rganishda ularning ana shu xususiyatlariga e'tibor berish talab etiladi.

Bunday joylarning agrogeografik funktsiyasi va ularni o'rganish haqida avvalroq so'z yuritilgan edi. Shu bilan birga ularning sanoatini o'rganish ham muhimdir. Qishloq sanoatini rivojlantirish ko'pgina mamlakatlar milliy iqtisodiyotining shakllanishida (Xitoy, Turkiya, Boltiqbo'yi respublikalari, Vengriya, Gollandiya, Isroil va h.k.) katta rol o'ynaydi. Bizning sharoitimizda ham qishloq joylar agrosanoat majmuasiga kiruvchi qayta ishlash sanoatini rivojlantirish imkoniyatiga ega. Masalan, bu joylarda bevosita xomashyo bazasiga yaqin paxta tozalash, konserva, vino, yog' ekstraktsiya zavodlarini qurish maqsadga muvofiqdir. Agar paxta tozalash zavodi va u bilan bog'liq bo'lgan yog' oluvchi korxonalarni o'zaro yaqin joyda o'rnashtirilsa, hududiy ishlab chiqarish majmuasining oddiy shakli vujudga keladi va u katta iqtisodiy Samara beradi.

Agrosanoat geografiyasini o'rganishda, eng avvalo uning xomashyo zahiralariga ahamiyat bermoq zarur. Shu bilan birga, bu joylarda tog' – kon va qurilish materiallari sanoati ham ko'rib chiqiladi. Ushbu korxonalarning joylanishi va rivojlanishi, albatta, ekologik masalalar bilan uyg'unlashtirilgan holda tahlil qilinishi lozim. Zero, qishloq joylarning ekologik holati qishloq xo'jaligida ishlatiladigan ximikatlar, yer osti suvlarining ko'tarilishi va yerlarning sho'rlanishi bilangina emas, balki shahar chiqindilarini ko'mish yoki tashlash bilan ham yomonlashib bormoqda. Shu bois qishloqlar ekologiyasini o'rganish dolzarb mavzulardandir.

Qishloq infrastrukturasini – transport va boshqa ishlab chiqarish sharoitlari, aholiga xizmat ko'rsatish ob'ektlari geografik tadqiqotning muhim yo'nalishlaridir. Ularni o'rganishda asosiy e'tibor hududiy jihatlariga, kompleks tahlil qilinishiga qaratilishi, tadqiqot natijalari karta va grafik, statistik jadvallarda ko'rsatilishi kerak.

O'zbekiston uchun qishloq demografiyasi va demogeografiyasini o'rganish ham tadqiqotob'ekti sifatida dolzarbdir. Bunday o'rganishning predmeti bo'lib qishloq aholisining o'sishi, joylanishi, tabiiy va mexanik harakati, mehnat resurslari va ularning hududiy tarkibi xizmat qiladi. Aholi tug'ilish, tabiiy ko'payishidagi hududiy tafovutlar, aholi zichligining sabablari ochib berilishi geografik yondashuvni talab qiladi. Biroq, geografik tadqiqotlarda umuman aholi emas, balki uni hududiy tashkil etish shakllari – turli yiriklikdagi qishloqlar. Ularning xo'jalik tiplari, soni, joylanishi ko'proq ma'noga ega. Shuning uchun qishloqlarning to'ri va tizimi, zichligi, ular o'rtasidagi o'rtacha masofa kabi masalalar ko'rib chiqilishi kerak. Qishloq aholi

manzilgohlari geografiyasining asosiy qonuniyatlari esa ularning shu joy yo'nalishi bilan aloqadorligini hisobga olgan holda aniqlanadi. Masalan, sug'orma dehqonchilik rayonlarda (voha va vodiylarda) qishloqlar, odatda, ancha yirik va zich joylashgan. Shahar atrofidagi qishloqlar ham o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, ularning rivojlanishi hududning ichki tumanlaridagi manzilgohlardan sezilarli darajada farq qiladi. Bunday qishloqlar tizimini o'rganishda ularning shahar va yo'llarga nisbatan halqasimon joylashuvi, aholi bandligi va uning tebranma migratsiyasi, markazdan uzoqlashgan sari aholiyligi – kaataligining o'zgarib borishiga o'xshash masalalar yechib beriladi.

Viloyat yoki ma'muriy tumanlar qishloqlari faqat son jihatdan «nomsiz» o'rganilishi yetarli emas. Shu bois yirik masshtabli tadqiqot o'tkazilishi, alohida qishloqlar atroflicha ko'rib chiqilishi lozim. Bir vaqtlar (oltmishinchi yillarda) xuddi shunday tadqiqot S.A.Kovalev, R.Valieva va E.Toshbekovlar tomonidan Samarqand va Buxoro viloyatlarida bevosita kuzatuv, ekspeditsiya asosida o'tkazilgan edi. O'ylaymizki, shu tartibdagi izlanishlarni olib borish hozir ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Bunda qishloqlar toponimikasi, mikrogeografiyasi, geografik o'rni, mehnat resurslari va ijtimoiy infrastrukturasini o'rganilib chiqiladi. Ana shunday tumanlar qishloqlarini ro'yxatdan o'tkazish (inventarizatsiya qilish), bu joylarda ijtimoiy – iqtisodiy tadbirlarni amalga oshirish, qo'shma va kichik korxonalarni qurishning zarur shartidir.

Aholiga xizmat ko'rsatish sohalari geografiyasini o'rganish ham qishloq joylarda qulay va ayni vaqtda dolzarbdir. Sababi – birinchidan, qishloqlarda bunday tarmoqlarni tashkil etish shahar muhitiga nisbatan ancha hududiyroqdir: ikkinchidan, aholiga xizmat ko'rsatish sohasining ahvoli shahar joylarga ko'ra qishloqlarda nochorroq darajada. Ana shu ob'ektiv holatlar qishloq joylarda aholiga xizmat ko'rsatish sohasi geografiyasini o'rganishni muhim qilib qo'yadi.

SHu bilan birga, qishloq aholisiga xizmat ko'rsatish va ushbu ehtiyojlarga bo'lgan talabni qishloq joylarning o'zida qondirish orasida jiddiy farq mavjud. Tabiiyki, qishloq aholisiga xizmat ko'rsatishning noyob va tanqis shakllari, uning yuqori bosqichlari tuman, viloyat va xatto mamlakat markazida amalga oshiriladi. Shu jihatdan hududning har xil darajadagi shaharlar – markaziy o'rinlar bilan ta'minlanganligi, ularning qishloq aholisi qatnovi uchun qulayligi, yo'l sharoitlari katta ahamiyat kasb etadi. Ayni vaqtda qishloq aholisining barchasi uchun zarur bo'lgan kundalik ehtiyojlar mumkin qadar ular yashaydigan joylarning o'zida qondirilishi maqsadga muvofiqdir. Bu esa qishloq joylarda aholiga xizmat ko'rsatish tarmoqlarining to'ri, tarkibi va tizimiga bog'liq.

Mohiyatan, aholiga xizmat ko'rsatish sohalari kishilarning sotsial ehtiyojini qondirsa – da, ular aslida sotsial – iqtisodiy jabha hisoblanadi. Chunki, mazkur sohasi negizida iqtisodiy munosabatlar, iqtisodiy ob'ektlar yotadi.

Shuning uchun bunday tarmoqlarni o'rganish iqtisodiy geografiyaning tom ma'nodagi ijtimoiy geografiyaga aylanishida asosiy ko'prik yoki yo'nalish bo'lib xizmat qiladi. Biroq, bu haqiqiy sotsial (tor ma'nodagi ijtimoiy) geografiyaga emas, sotsial geografiyaga, eng avvalo, kishilar yoki aniqrog'i – shaxsning shakllanishi va rivojlanishi, urf – odati, yashash sharoiti va tarzi, e'tiqodlari bilan aloqador hududiy masalalar taaluqlidir.

Aholiga xizmat ko'rsatish (servis) sohalari turlicha: ular savdo, komunal, madaniy – maishiy, tibbiy, maorif, moliya va boshqa shakllarda bo'ladi. Ammo bu yerda yuqoridagi sohalarni alohida halq xo'jalik tarmog'i sifatida ham ko'rish mumkin. Chunonchi, savdo xo'jalikning muhim tarmog'i bo'lib, u o'zining joylanish xususiyatlariga ega. Savdo geografiyasida asosiy masala aholiga savdo xizmatini ko'rsatish bilan birga ushbu tarmoqning iqtisodiyoti ham nazarda tutiladi. Shuning uchun savdo geografiyasi ushbu tarmoq shaxobchalarining soni, maydoni, joylanishi, turi kabi jihatlarni o'rganadi. Aholiga savdo xizmatini ko'rsatish geografiyasida esa, yuqoridagilardan tashqari, ularning aholi joylashuvining demografik tarkibiga mos kelishi, qatnov uchun qulayligiga urg'u beriladi. Demak, birinchisida savdo tarmoq nuqtai nazardan qaralsa, ikkinchisida asosiy mezon aholi va uning xarid ehtiyojlari hisoblanadi.

SHunday qilib, savdo misolida biz uning turli tomonlarini ko'ramiz, savdo – halq xo'jalik tarmog'i (tarmoq tizimi), savdo shaxobchalarining geografiyasi (hududiy tizim, sotsial – iqtisodiy geografiya), aholiga savdo xizmatini ko'rsatish – tarmoq tizimi, aholiga savdo xizmat ko'rsatish ob'ektining guvohi bo'lib turibmiz. Shu bois, uni atroflicha o'rganish va tadqiqot maqsadidan kelib chiqqan holda aniq tahlil etish talab etiladi.

Tibbiyot geografiyasi va aholigi tibbiy xizmat ko'rsatish geografiyasi o'rtasida ham shunga o'xshash holatni kuzatish mumkin. Aholiga tibbiy xizmat ko'rsatish geografiyasi ushbu tarmoqqa tegishli muassalarning (kasalxona, shifoxona, dorixona va h.k.) hududiy tarkibi va tizimi, aholi geografiyasiga nisbatan joylashuvini, ularning yetarli va qulaylik darajasini nazarda tutadi. Tibbiyot geografiyasining predmeti esa kasalliklarning turli mamlakat yoki rayonlarda tarqalish sabab va qonuniyatlarini aniqlashdan iboratdir.

Ayni paytda aholiga xizmat ko'rsatish sohalari bilan sotsial infrastruktura o'rtasida ham ma'lum farqlar mavjud. Bu yerda birinchi – tarmoq, binobarin, u moddiy yoki ma'naviy boylik yaratadi, ikkinchisi esa, tarmoq emas, balki ushbu tarmoqning faoliyat ko'rsatishi uchun zarur bo'lgan shart – sharoitlar majmuidir. Aytaylik, tibbiyot sohasidagi bemorlarga xizmat ko'rsatish – bu ijtimoiy tarmoq, unga tegishli muassasalarning zamonaviy asbob – uskunalar bilan jihozlanganligi, tozaligi, dam olish va muolaja xonalarining mavjudligi kabi sharoitlar ushbu sohaning infrastrukturasidir.

Aholiga xizmat ko'rsatish geografiyasining metodologik asosi ahvoli geografiyasi hisoblanadi. Shuning uchun, ularning har ikkisi ham mazmunan sotsial – iqtisodiy geografiyaga muvofiq keladi va u ijtimoiy geografiya tizimidagi o'rta, bog'lovchi (iqtisodiy geografiya bilan sotsial geografiya o'rtasidagi «ko'prik») vazifasini o'taydi.

Mazkur servis sohalari geografiyasini o'rganishda aholi soni, uning joylanishi, tabiiy va migratsiya harakati, demografik tarkibi hal etuvchi ahamiyatga ega. Bundan tashqari, aholi manzilgohlari va transport infrastrukturasi rivojlanganligi, qishloq va shaharlarning o'zaro joylashuvi, zichligi ham inobatga olinishi kerak.

Aholiga xizmat ko'rsatish geografiyasi statistik ma'lumotlar asosida o'rganiladi. Chunonchi, bu soha uchun aholining daromadi va harajati (jon boshiga), har 100 ming kishiga to'g'ri keladigan kasalliklar soni, nogironlik, tug'ilish, o'lish va tabiiy ko'payish, kasalxona o'rinlari va ambulator – poliklinika hamda maktabgacha bo'lgan bolalar muassasalari bilan ta'minlanganligi, savdo shaxobchalarining maydoni, savdo – sotiq ko'rsatkichlari va boshqalar tahlil etiladi.

Ammo, statistik ma'lumotlar tahlili hamma vaqt ham real holat aks ettirmaydi. Shuning uchun, qo'shimcha ravishda maxsus sotsial demografik tadqiqotlar (anketa so'rovlari) o'tkazish zarur qilmaydi. Masalan, aholini tibbiyot sohasiga bo'lgan ehtiyojlarini qondirganlik darajasi, muassasalarning yetarli yoki yetarli emasligi, qulayligi va boshqa masalalarni shu usul asosida bevosita o'rganish mumkin.

Aholiga maorif xizmatini ko'rsatish, maktablar geografiyasini o'rganish ham o'ziga xos xususiyatga ega. Bu xeng avvalo, maktab ta'lim tizimining aholining barcha qismiga emas, balki faqat maktab yoshidagi bolalar uchun taaluqligidan kelib chiqadi.

Maktablar geografiyasida aholi va ayniqsa, aholi punktlarini joylanishi, katta – kichikligi, ularning zichligi muhim ahamiyatga ega. Gap shundaki, qishloqlarning aholilik (katta – kichiklik) darajasiga qarab turli bosqich va yo'nalishlardagi maktablar joylashtiriladi. Ba'zi hollarda maktablar «aglomeratsiya» shaklida, ya'ni o'zining filiallari bilan uyushtiriladi. Bunda kolledj va akademik litsey markaziy transport jihatidan qulayroq joylashgan qishloqda, to'qqiz yillik boshlang'ich sinflar esa unga yaqin bo'lgan kichikroq qishloq qo'rg'onchalarda o'rnatiladi.

Ta'lim tizimining Yangi Milliy dasturiga muvofiq to'qqiz yillik maktablar va keyingi bosqichdagi o'quv yurtlari – akademik litsey, kolledjlarni hududiy tashkil etish ana shunday sharoitlarni, aholi manzilgohlari geografiyasini inobatga olgan holda amalga oshiriladi.

Maktablarni ham boshqa ob'ektlar kabi tabaqalarga (klassifikatsiyalash), alohida tiplarga va o'qitiladigan tiliga qadar guruhlash mumkin. Shuningdek,

tuman yoki viloyatdagi umumta'lim maktablarining o'rtacha kattaligi, har bir qishloq kengashi va alohida qishloqlarga to'g'ri keladigan maktablar soni aniqlanadi. Bu o'rinda ta'kidlash lozimki, maktablarning haddan tashqari yiriklashuvi talabalarning borish – kelishi, ta'lim – tarbiya ishlarida noqulayliklar tug'diradi.

Ayni vaqtda maktablarni hududiy tashkil etishga ham jiddiy e'tibor qaratish kerak. Shu nuqtai nazardan maktablarning katta magistral yo'l yoqalarida, yuqumli yoki asab kasalliklarini davolovchi bemorxonalar, chorva fermerlari, shovqin chiqaruvchi joylarda o'rnashtirilishi nodurustdir. Demak, bu yerda keng miqyosli geografik fikrlash zarur.

Savdo, tibbiyot va maorif muassasalarini ham hududiy hajm shaklida tashkil etish mumkin. Masalan, savdo tizimida ma'lum birj oy turli xil do'konlarni joylashtirish, tibbiyotda shifoxona, kasalxona, dorixona va boshqa muassasalarni yoki maorif sohasida maktablar bilan, maktab yoshigacha bo'lgan bolalar bog'chasi va yaslilarni uyg'unlashtirgan holda hududiy tashkil qilish ancha qulayliklarga ega. Bunday birikmalar hududiy noishlab chiqarish majmualaridir. Xuddi shunday maishiy xizmat ko'rsatish sohasining hududiy tizimlari (majmualari) shakllantiriladi. Ularni bu yirik qishloqlar markazida, shahardarning turli daha va mavzellarini uchratamiz. Chunonchi, sovutgich, radio, televizor va boshqa ro'zg'or buyumlarni, oyoq kiyimlarni ta'mirlash ustaxonalari, kiyimlar atlesi, kimyoviy tozalash korxonalari, suratxona va sartaroshxona kabilarni shahar yoki qishloqlarning ma'lum bir nuqtasida tashkil etilishi ana shunday hududiy (mahalliy) noishlab chiqarish majmualariga yaqqol misol bo'la oladi.

Bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o'tish davrida aholiga xizmat ko'rsatish korxonalarini joylashtirish va rivojlantirishda ma'lum o'zgarishlar bo'lishi ayondir. Ammo, bunday muassasalarni davlat tasarrufidan chiqarish imkoniyatlari barcha sohalarida bir xil emas. Masalan, savdo tizimida bu jarayon, ya'ni mulk egasini o'zgartirish kengroq va jadalroq kechadi. Maishiy xizmat ko'rsatish korxonalarini xususiylashtirish ham nisbatan osonroq. Ayni paytda tibbiyot va maorif sohalarida nodavlat sektorini rivojlantirish ancha qiyin. Bu borada tibbiyot tizimidagi dorixona, Tish davolash va diagnostika (tashxisxona) muassasalarini xususiylashtirish mumkin, lekin davolash sohasi qisman davlat qaramog'ida bo'lmog'i kerak. Xuddi shunday maorif sohasida ham shaxsiy maktab yoki bog'chani ochish kam uchraydigan holdir.

Hozirgi vaqtda aholiga xizmat ko'rsatish sohalarini rivojlantirish va boshqarish mas'uliyati to'la – to'kis mahalliy tashkilotlarga – tuman hokimlari va mahalla komitetlariga yuklanadi. Bu bejiz emas, albatt. Sababi – ushbu sohaning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, kundalik va barchaga tegishli ehtiyojlarni markazlashtirgan holda boshqarish g'ayri tabiiydir. Darhaqiqat, aholining davolanishi, kundalik xarid mollarini sotib olishi, maishiy ehtiyojlarini

qondirish aksariyat hollarda uning yashash joyining o'zida amalga oshiriladi. Binobarin, bunday muassalarning ta'sir doirasi, xizmat ko'rsatish radiusi ham uncha katta emas. Masalan, maktablar o'rtasidagi masofa qishloq joylarda taxminan 4 – 5 km dan oshmasligi kerak, dorixona magazinlar (do'konlar) yoki sataroshxonalar esa yanada zichroq, yaqinroq joylashadi. Faqat xizmat ko'rsatishning yuqori bosqichlari kam tarqalgan va o'ta xavfli kasalliklarni davolovchi bemorxonalar, diagnostika markazlari, ixtisoslashgan savdo do'konlari, o'rta maxsus (akademik litsey, kollejlar) va oliy o'quv yurtlari aholi joylashuv tizimining yuqori pog'onalaridan o'rin oladi. Shu bilan birga hozirgi bozor munosabatlariga o'tish sharoitida xususiy do'kon va sataroshxona, avtomobillarga turli xizmat ko'rsatish punktlarini joylashtirish nihoyatda erkin tus olmoqda. Shu bois, ularni hududiy tashkil etish biror – bir qonuniyatga qat'iy rioya qilmaydi va ba'zan tartibsiz amalga oshiriladi. Pirovard natijada ularning «yashovchanligini» talab va taklif, erkin raqobat belgilaydi.

Aholi joylashuvini hududiy tashkil etishda V.Kristallerning «markaziy o'rinlar» g'oyasini amalda qo'llash ma'lum ahamiyatga ega. Uning bu sohadagi modeli asalarining inisimon oltiburchaklar majmuasidan iborat. Bunda aholi manzilgohlari o'zlarining katta – kichikligiga qarab turli hududiy xizmat ko'rsatish ta'sir doirasiga, radiusiga ega bo'ladi. Ushbu markazlar bir – birini to'ldiruvchi, ierarxiya (pog'onasimon) shaklida tashkil etiladi. Shuning uchun bu g'oyani «markaziy o'rinlar» (yoki «teoriya tsentralnx mest») deb yuritiladi.

To'g'ri, aholiga xizmat ko'rsatish muassasalarini bunday shaklda hududiy tashkil etish biroz mavhumroq tuyuladi. Chindan ham bu g'oyaning amalga tadbiq qilinishi hududning aholi joylashuvi uchun aynan bir xil qulaylikka ega bo'lishini, transport yo'llarining tekis rivojlanganligini hamda tuman markazi va shaharlarni pog'onasimon tartibda mavjudligini talab etadi – ki, bunday sharoitlar real voqeilikda kamdan – kam hollarda uchraydi.

Biroq, V.Kristallerning bu g'oyasi ma'lum kamchiliklarga ega bo'lsada, amaliyotda shunga yaqin yoki shu tamoyil asosida xizmat ko'rsatish shaxobchalarini tashkil qilishga urinish maqsadga muvofiqdir. Bunda yuqoriga borgan sari aholi ehtiyojlarining qondirilish ko'lami kengayib boradi va eng yuqori bosqichlarda xizmat ko'rsatishning noyob shakllari joylashtiriladi. Bu muassasalar rayon hosil qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi, qolgan pastki pog'onalardagi (qatlamlardagi) xizmat ko'rsatish korxonalari esa mahalliy ehtiyojlarni qondirishga qaratilgan bo'ladi.

SHunday qilib, aholiga xizmat ko'rsatish sohalari geografiyasini o'rganish ham dolzarb yo'nalishlardan hisoblanadi. Ushbu sohaning rivojlanishi turli maqsadlarni ko'zlaydi: aholining yashash darajasi va sharoiti yaxshilanadi, kishilarning vaqti tejaladi, mehnat resurslaridan to'laroq va samarali foydalanishga imkon yaratiladi. Qolaversa, qishloq va shahar joylarda aholiga xizmat ko'rsatishning zamonaviy tizimini, servis sohasini va uning moddiy asosi

– ijtimoiy infrastruktura shaxobchalarini tashkil etish katta iqtisodiy natijalargazamin yasaydi. Bunga ilg'or mamlakatlar tajribasi yaqqol misol bo'la oladi. Aynan shuning uchun respublikamiz rahbariyati mazkur sohaning ahvoli va uni tubdan yaxshilashga jiddiy e'tibor bermoqda. Geograflar esa ko'zda tutilgan chora – tadbirlarni amalga oshirilishiga o'zlarining munosib hissalarini qo'shishlari lozim.

6. Sotsial geografiyaga oid tadqiqotlar.

Biz yuqorida aholi, uning ishlab chiqarish (sanoat. qishloq xo'jaligi transport) va noishlab chiqarish (aholiga xizmat ko'rsatish sohalari) geografiyasiga doir tadqiqot usul va uslubiy ko'rsatmalarga qisqacha to'xtab o'tdik. Bu murakkab tizimning markazida aholi – ishlab chiqarishning sub'ektiv egasi sifatida o'rin olganligi tufayli uni bir so'z bilan ijtimoiy geografiya deb yuritishimiz mumkin.

Biroq, to'la ma'nodagi ijtimoiy geografiya uchun buning o'zi yetarli emas. Sababi – bu yerda aholi (kishilar majmuasi) ko'proq ishchi kuchi va iste'molchi ma'nosida qaraldi, xolos. Vaholanki, mazkur tizimda Insonning o'zi, uning ma'naviy hayoti, dunyosi, odam va odam birligi unutildi: aholining tashqi faoliyati ko'rildi – yu, Ammo muayyan shaxs yoki kishilarning ichki tafakkur dunyosi va uning atrof – muhit bilan munosabatlari esa chetlab o'tildi.

Inson o'z hayoti davomida yashash muhiti bilan doimo aloqadorlikda bo'ladi va ayni paytda u bu muhitni turli geografik sharoitlarda o'ziga xos his va tasavvur qiladi. Binobarin, kishilarning bu hissiyoti, hudud (muhit) obrazi, shakli va uning tasavvuri ma'lum geografik tafovutlarga, farqlarga ega. Modomiki, kishilarning milliy an'analari, rasm – rusumlari, to'y va ma'arakalari, kiyinishlari va ovqatlanishlari, shevasi, ovoz va harakatchanligi, bo'y – basti va tashqi qiyofasi, xatto familiyasi va ismu – sharifi (darvoqe familiyalar geografiyasi to'g'risida kitob ham chiqqan) turli joylarda bir xil emas ekan, hududiy farqlar bor ekan. Demak, bu yerda geografiya, shubhasiz, mavjuddir.

Ammo bunday yo'nalishlar biz uchun nihoyatda kam uchraydigan, noan'anaviy va biroz kulgili tuyulishi mumkin. Chunki, shu paytgacha geografiya, iqtisodiy geografiya bu masalalar bilan mutloq qiziqmagan va faqat iqtisodligicha qolavergan. Rivojlangan mamlakatlarning geografiya fanida esa iqtisodiy masalalar bilan bir qatorda, balkim, undan ham ustunroq va ustuvorroq darajada inson hayoti bilan bog'liq yoki aniq ma'nodagi sotsial muammolar ham o'rganilib kelinadi. Ushbu masalalarning geografiyligi, avvalambor, ularning turli joylarda aynan bir xil emasligi o'sha joyning tabiiy sharoiti (iqlimi, rel'efi, suvi va h.k.) va geografik o'rni, aholining zichligi, shaharlar va urbanizatsiya

jarayoni, xo'jalik ixtisoslashuvi va boshqa omillarning kishilar hayot tarziga ta'sir ko'rsatishida namoyon bo'ladi.

Bevosita inson hayoti bilan bog'liq masalalarining hududiy jihatlarini, uning o'zi yashab turgan muhiti bilan munosabatini o'rganuvchi fan sotsial geografiyadir. Biroq, bu yerda uni ijtimoiy geografiya emas, balki sotsial geografiya deb yuritish to'g'riroq. Sababi – ushbu tushunchalar o'rtasida lug'aviy farq mavjud. Sotsial geografiyaning ikki – keng va tor ma'nosi bor: tor ma'nodagi sotsial geografiya – bu o'zbek tilida ham sotsial geografiyadir, keng ma'noda esa u ijtimoiy geografiyaga muvofiq vam os keladi. Binobarin, ijtimoiy geografiya o'z qamroviga sotsial geografiyani ham oladi, Shu sababdan «sotsial» tushunchasi o'zbek tilida hamma vaqt «ijtimoiy» ni to'la – to'kis anglatmaydi. Chunki, sotsiologiya Fani jamiyatshunoslik shaklida qabul qilinmagan, buning uchun rus tilida alohida «obshestvovedenie» bor: yoki jamoatchilik asosida olib boriladigan vazifalar (haydovchining nazoratchiligi, kichik tashkilotlardagi kasaba uyushmalarining raisi va h.k.) rus tilida «na sotsialnoy osnove» deb yuritmasligi hammaga ayon. Bundan tashqari, jamoat va jamoa, ijtimoiy so'zlari ham bir xil ma'noni bildirmaydi.

Sotsial geografiya o'z navbatida psixologiya (ruxshunoslik) tibbiyot, sotsiologiya, huquqshunoslik fanlari bilan chambarchas aloqador. Aniqrog'i, u ana shu fanlarning hududiy jihatlarini bilan ish tutadi. Shuningdek, sotsial geografiya ekologik psixologiya, sotsial psixologiya, inson ekologiyasi, sotsial ekologiya, din, hulq – atvor («povedenie») geografiyasi va boshqalar bilan tutash bo'lgan muammolarni ham o'rganadi.

Tabiiyki kishilarning yurish – turishi, fe'lu – atvori, yashash tarzi shahar va qishloqlarda, tog' va tekisliklarda, dengiz (okean) bo'yida va quruqlikning ichki qismida, voha va cho'llarda bir xil emas. Demak, bu yerda ma'lum darajada biz geografik omillar ta'sirini ko'rib turibmiz. Masalan, tog' halqi nihoyatda mo'ljalli (mergan), ixcham va xarakatchan, yer qadrini chuqur biluvchi kishilardir. Odatda, tor, aholi zich joylashgan voha va vodiylarda, shaharlarda odamlar tez yurishga, suhandon, ohista gapirishga, o'ta hisob – kitobli va o'lchamli bo'lishga o'rganishgan: ular muhitni va vaqtni boshqacharoq his qilishadi va boholashadi. Bunday sharoitda aniq fanlar, jumladan, iqtisod fanining rivojlanishiga katta ehtiyoj tug'iladi. Bejiz emaski, qadimda geogmetriya, algebra fanlari sug'oriladigan dehqonchilik rayonlarda – Misr va Xorazm kabi vohalarda vujudga kelgan: Germaniya boshqa fanlarga ko'ra ko'proq statistika, ayniqsa, hududiy iqtisod katta an'analarga egaligi ham sotsial – geografik sharoitlarga bog'liq. Ayni vaqtda cho'l, dasht halqlari, qishloq halqining yashash tarzi o'zgacha, chunki ularning geografik yashash sharoiti boshqacharoqdir. Shunga o'xshash geografik (sotsial) muhit xo'jalik va fanning o'ziga xos tarmoqlarini rivojlantirishga sabab bo'ladi.

O'z navbatida shahar va qishloqlar ham bir – biridan farq qilishadi. Chunonchi, uzoq masofalarda, hududning ichki qismlarida yashovchilar uchuntuman markazi ham shahardir. Toshkent darajasida esa ular oddiy katta qishloq xolos.

SHaharning hayot tarzi o'zgaruvchan bo'ladi, shaharliklar har qanday yangilikni (u yaxshi ham, salbiy ham bo'lishi mumkin) tez qabul qiladi va shu bilan birga uni oson unutadi. Qishloqlar esa bunday o'zgarishlarni asta – sekin va qiyinchiliklar bilan singdiradi, lekin keyin ularni ko'p vaqt davomida saqlab qoladi: eskilik, milliy urf – odat, an'analar, til va din kabi ijtimoiy masalalar bu joylarda saqlanuvchan barqaror bo'ladi. Demak, qishloqlarning mentalitet «sig'imi» katta va ular bamisoli yer yuzida iqlimning (shamol, yog'in – sochin va h.k.) shakllanishida dunyo okeani va quruqlikning ta'siri turlicha bo'lgani kabi bu yerda ham taxminan shunaqa vaziyat kuzatiladi. Ma'lumki, gidrosferaning issiqlik qabul qilish qobiliyati yoki sig'imi quruqlikdan ko'ra ikki barobar yuqori va shunga mos ravishda iqlim hosil qiluvchi roli ham katta. Binobarin, aytish mumkinki, bizning sharoitimizda qishloqlarning mamlakat iqtisodiy – ijtimoiy holati va rivojlanishiga ta'sir sezilarli darajada yuqori. Ammo, qishloqlar ham bir xil emas, katta yo'l yoki shahar biqinidagi qishloq bilan cheka va olis o'lkalarda joylashgan qishloqlar tubdan farq qiladi.

Ehtimol, Surxondaryoning ichkarisida – Hisor tog' vodiylarida joylashgan Boysunda milliy folklor ansambli mashhurligining boisi ham ma'lum darajada uning geografik o'rniga bog'liqdir (agar Boysun magistral yo'l va yirik markaz yaqinida bo'lganda, balkim bu yerda ko'proq yevropacha estrada bo'lar edimi?). Xuddi shunga o'xshash yana bir misol: ba'zi bir ma'lumotlarga qaraganda Zarafshon daryosining yuqori qismida joylashgan qishloqda hanuzgacha qadimiy sug'd tili saqlanib qolgan emish. Endi esa uning yaqinida katta yo'l qirish mo'ljallangan. Savol tug'iladi: bunday geografik sharoitda qishloqning tarixiy an'analari saqlanib qoladimikan yoki G'uzor – Boysun – Qumqo'rg'on temir yo'li ishga tushirilishi bilan Boysunda etnografik, halq ijodiy milliy guruhi hozirgi kundagidek qolarmikan? Tabiiyki, bu joylarning geografik o'rnini o'zgarishi sababli ularning azaliy va abadiy an'analari, qadriyatlari ham biroz bo'lsada o'zgacha tus oladi.

Qadimda yevropalik olimlar inson – yer yuzining mahsuli, hudud oynasi, aksi deb baholaganlar (Sempl, K.Ritter va boshqalar). Bu ehtimol, ma'lum darajada to'g'ridir. Chunki kishilarning shaxs sifatida shakllanishida ular yashab turgan hududning – yer, suv, tuproq va iqlimining ta'sirini batamom inkor etib bo'lmaydi.

Xuddi shunday, kishilarning andijonlik, qo'qonlik, buxorolik deganda ham katta va chuqur ma'no bor. Bu faqat ularning o'sha joydan ekanligini bildirmaydi, aksincha, bu tushunchalar shu kishilarda o'sha joylarga xos vam os

bo'lgan urf – odatlar, an'analar, so'zlash shevalari mujassamlashganligini ham anglatadi.

Yuqoridagi fikr va mulohazalar asosida geografik determinizm yotadi. Bu ob'ektiv holatni inkor etish ham barcha voqelikni to'la – to'kis u bilan izohlash ham nodurustdir. Qolaversa, determinizm faqat geografiyaga taaluqli emas, u tarixiy, demografik, biologik va boshqa ko'rinishda ham mavjud bo'lib, mohiyatan hodisa va voqealar o'aloqadorlikni, sabab va oqibat oralig'idagi munosabatni bildiradi. Shu nuqtai nazardan determinizm yondashuvini bilim jarayonining muayyan va muhim tamoyili sifatida e'tirof etish mumkin (Soliev 1995).

SHunday qilib, sotsial geografiyaning sotsiologiya va psixologiya bilan aloqadorligi insonning uning atrofi, yashash muhiti bilan bog'liq masalalarni tadqiq qilishda o'z ifodasini topadi. Lekin bu aloqadorlik, ta'sir bir tomonlama emas, zero, har qanday ta'sir unga muqobil, aks ta'sir demakdir. Binobarin, tashqi geografik muhit inson yashash tarziga ta'sir qilishi bilan bir qatorda insonning o'zi ham tashqi muhitga ta'sir ko'rsatadiki, biz buni ekologiya fanidan yaxshi bilamiz. Boz ustiga hozirgi kunda aks ta'sir kuchaymoqda. Mashhur frantsuz okeanshunosi Jak Kusto aytganidek: «Ilgari odamlar tabiatdan qo'rqqan bo'lsalar, endi tabiat insondan qo'rqadi».

Yana shuni alohida ta'kidlash joizki, geografik muhit, eng avvalo, kishilarning yashash sharoiti va tarziga ta'sir ko'rsatadi. Ammo yashash darajasi, mamlakatlar ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanganligi, kishilarning ongi esa faqat bunga bog'liq emas. Ana shunday qarashgina geografik determinizmga to'g'ri, adolatli va haqqoniy munosabatni bildiradi.

Geografiya bilan sotsiologiya (sotsiogeografiya) va psixologiya (geopsixologiya yoki psixogeografiya) qirrasida bajariladigan ilmiy ishlar mavzusi ham har xil. Masalan, bu borada turli geografik sharoitda yashovchi kishilarning hulq – atvori, shahar va qishloq halqining hayot tarzini o'rganish mumkin. Ayniqsa, hozirgi urbanizatsiya jarayonining ta'sirida «shaharchasiga» yashash tarzining turli xil markazlardagi holati va uning qishloq joylarga singib borishi, qishloq urbanizatsiyasi ham sotsiogeografik tadqiqotlar doirasiga kiradi.

Tabiiyki, bunday ilmiy ishlarni bajarishda faqat statistik usulga asoslanish kifoya qilmaydi. Chunki statistik raqamlar ostida aniq shaxslar birligi, ularning xususiy (individual) ehtiyoj va qiziqishlari, yurish – turishlari yotadi. Shuning uchun sotsio – psixogeografik tadqiqotlarda jonli mushohada va kuzatuv, anketa va suhbat kabi metodlar, bevosita insonlar bilan bo'ladigan muloqotlar katta ahamiyatga ega.

Ma'lumki, iqtisodiy geografiyada alohida daraxt emas, o'rmon, shax syoki kishilar emas, aholi inobatga olinadi. Sababi – kishilarning, insonning yashash (sotsial) muhiti uning iqtisodiy muhitidan ancha tordir. Shundan kelib

chiqqan holda mazkur ishlarning ob'ekti sifatida muayyan yosh, millat, kasbga mansub bo'lgan shaxslar majmuasining hududiy birligi xizmat qiladi.

Geografiya bilan etnografiya qirrasida bajariladigan izlanishlar ham qiziqarli natijalar beradi. Afsuski, etnografiya fani geografiya bilan tarixning o'rtasida «qarovsiz» qoldi: geograflar uni butunlay tarixchilarga topshirib qo'yishgan. Vaholanki, etnografik tadqiqotlar, ayniqsa, O'rta Osiyo, jumladan, O'zbekistonda o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Bunday ishlar avvallari rus olimlari va harbiylari tomonidan Turkiston zabt etilgandan so'ng boshqa maqsadlarda bajarilgan bo'lib, ular halqlarning urf – odatlari, kiyinishlari, taomlari, to'y marosimlari kabi mahalliy millatlar mintalitetini o'rganishga qaratilgan edi.

Etnografik tadqiqotlarning muhimligini Mikluxo – Maklay, L.N.Gumilev, M.S.Andreev, B.X.Karmisheva va boshqalar asarlaridan bilish mumkin. Shuningdek, o'zbek halqi etnografiyasi X.Z.Ziyoev, I.Jabborov tomonidan ham o'rganilgan. Geograflar esa bunday izlanishlarni negadir to'xtatib qo'yganlar. Aslida turli millat va elat vakillarining yashash tarzi, urf – odatlari, an'analari ko'p jihatdan geografik omillarga, ular yashab turgan joylarning tabiiy va ijtimoiy sharoitiga bog'liq. Shu o'rinda e'tirof etish mumkinki, halqning, millat va elatlarning an'analari vaqt davomida ancha yashovchan va turg'undir. Bu esa ushbu masalaning tarixiyligidan dalolat beradi. Ammo, bu an'ana yoki urf – odatlarning, kishilarning kiyinishi, ovqatlanishi va boshqa hayotiy xususiyatlari ular yashab turgan joyga, geografik omillarga bog'liqligi ham inkor etib bo'lmaydigan haqiqatdir.

Yuqoridagi yo'nalishlardan farq qilib, tibbiyot, din, jinoyat, reaksiya geografiyalari nisbatan kattaroq hududiy ob'ektiv bilan ish tutadilar. Shu sababli ularning geografiyligi yanada yaqqolroq va aniqroqdir. Masalan, tibbiyot geografiyasini olaylik: u har xil kasalliklarning turli rayonlarda tarqalish sabablarini o'rganadi. ,u sabablar, avvalambor, suv, havo, tuproq kabi geografik omillarga aloqador. Gippokratning mashhur asari (traktati) turli xil kasalliklarga aynan havo, suv va ularning ta'siriga bag'ishlangan edi. Demak, bu kitob o'z mazmuniga ko'ra to'la ma'nodagi tibbiyot geografiyasidir.

Kasalliklarning to'ri daryolarning yuqori va quyi qismi, tog' va tekisliklarda, cho'llarda, urbanizatsiyalashgan muhitda va qishloq joylarda turlichadir. Ular yer osti va yer usti joylanishiga sanoat markazlari va xo'jalik yo'nalishlariga qarab ham turlanadi. Chunonchi, aholi zich joylashgan vohalarda yuqumli kasalliklarning tarqalish ehtimoli ko'proq bo'ladi. Bu yerda joyning geografik o'rni, uning turli xil kasalliklar o'chog'iga nisbatan tutgan mavqei, epidemologik vaziyati ham katta mazmunga ega.

Tibbiyot geografiyasini o'rganishda tadqiqotchi tibbiyot sohasi va xususan epidemiologiya, sanitariya – gigiena, umumiy ekologiya inson ekologiyasidan, demografiya, iqlimshunoslik va gidrologiyadan boxabar bo'lishi

kerak. Kasalliklarning hududlar bo'yicha tarqalishi esa ularning umumiy o'rtacha ko'rsatkichlaridan farq qilishiga qarab aniqlanadi. Buning uchun, avvalo, turli kasalliklarning viloyat yoki mamlakat bo'yicha tarkibi ko'rib chiqiladi. So'ngra ushbu ko'rsatkichlar alohida tuman va shaharlar doirasida tahlil etiladi va uning natijalari o'rtacha darajaga nisbatan taqqoslanadi, ularning ko'p yoki kamligi hududlar miqyosida o'rganiladi.

Jinoyat geografiyasini o'rganish ham xuddi ana shunday usulga, yondashuvga asoslanadi. MA'lumki, jinoyatlarning turi va miqdori, joylarning aholisi, uning milliy tarkibi va yosh tarkibiga, halq xo'jaligida bandligiga, ishlash chiqarishning ixtisoslashuv va mujassamlashuviga bog'liq. Jumladan, shahar joylarda sodir bo'layotgan jinoyatlar soni va turi qishloq joylardan ancha farq qiladi, geokrimenogen holat bunday aholi manzilgohlarida o'zgacha bo'ladi.

Aytish mumkinki, jinoyat geografiyasini o'rganish, umuman olganda, mutlaqo yangi yoki tasodifan emas. MAsalan, N.A.Milyukov tomonidan 1850 yilda yaratilgan birinchi iqtisodiy geografik atlasga jinoyat geografiyasi kartasi ham kiritilgan edi. Asrimizning saksoninchi yillarida esa Gruziyada ushbu yo'nalish yoki fan bo'yicha alohida doktorlik dissertatsiyasi ham yoqlangan. Uylaymizki, bunday tadqiqotlarning O'zbekistonda ham o'tkazish fursati yetdi.

Jinoyat – qidiruv ishlarini amalga oshirishda kriminogen vaziyatni aks ettiruvchi tezkor (operativ) kartalarni tuzish ahamiyatdan xoli emas. Agar bunday kartalarda aholi joylanishi, xo'jalik tarmoqlari, aholi manshilgohlarining demografik va etnografik ko'rsatkichlari haqida axborot berilsa, u holda mutaxassis taxminan qanday turdagi jinoyat qaysi joyda bo'lish ehtimolini oldindan aniqlash imkoniyatiga ega bo'ladi.

Geografiyada din va uning hududiy xususiyatlari, tarqalishi ham bizda o'rganilmagan mavzu – yo'nalishlar sirasiga kiradi. Bunda aholining milliy tarkibidan kelib chiqib, uning dinga (jumladan, islom diniga) bo'lgan munosabatini geografik jihatdan tahlil qilish mumkin. Mazkur tadqiqotlarda masjid va madrasa, qadamjoy va avliyo joylar xaritaga tushuriladi va tahlil etiladi. Shubhasiz, ushbu maqsadda bajarilgan ilmiy ishlarning ma'naviy – ma'rifiy, tarbiyaviy hamiyatga ham katta bo'ladi, ular esa milliy an'ana, qadriyatlamizni mustahkamlashga ko'mak beradi.

Jinoyat va din geografiyasiga ko'ra reaksiya geografiyasi ancha tajribalarga boy. Bunday ishlar O'zbekistonda ham bajarilgan (CHirchiq. Ohangaron, Farg'ona vodiylarining rekreatsiya resurslari o'rganilgan).

Rekreatsiya geografiyasi ham murakkab bo'lib, ular turli fanlar (iqlimshunoslik, aholi va tibbiyot geografiyasi, geogurbanistika, sanoat geografiyasi va h.k.) qirrasida olib boriladi. Bunday tadqiqotlarda ob'ektning rekreatsion resurslari, uning sig'imi, shuningdek, aholi soni va dam olishga

bo'lgan ehtiyoji aniqlanadi. Go'zal tabiiy manzaralar, shifobaxsh suvlar manbai va boshqalar atroflicha o'rganiladi va xaritaga tushuriladi.

Fan ilmiy – tadqiqot geografiyasini ham sotsial geografiya tizimiga kiritish mumkin. Ma'lumki, fanning u yoki bu yo'nalishini tarixan shakllanishi va rivojlanishi sezilarli darajada shu joyning tabiiy va xo'jalik muhitiga, ijtimoiy ehtiyojlariga bog'liqdir. Bunga misol qilib Zarafshonning quyi qismida tibbiyot yoki Xorazmda aniq fanlar, Samarqandda astronomiya va tarix, Surxondaryoda arxeologiya yo'nalishlarining rivojlanganligini keltirsa bo'ladi. Mazkur fanlar va joylarning geografik o'rnini, aytaylik, Buxoro tibbiyot fanini Xorazm aljabri (algebrasi) bilan aslo almashtirib, shaxmat tilida ifodalasak – «rokirovka» qilib bo'lmaydi. Xuddi tarixda shaxslarning roli, tarixiy voqealarning aynan shu davrda sodir bo'lishi tasodifan bo'lmagandek, ularning aynan shu joyda mavjudligi, geografiyligi ham aslo tasodif emas.

Jahon miqyosida Fan va madaniyat geografiyasi yanada yaqqolroq ko'zga tashlanadi. Ba'zi olilar fikricha (N.Mechnikov), jahon madaniyati, tsivilizatsiyasi uchta yirik suv havzalari bilan bog'liq bo'lgan. Bu daryo, ya'ni quruq iqlim sharoitidagi daryolarda sug'orish dehqonchiligining rivojlanishi, O'rta dengiz va okean tsivilizatsiyasidir. Demak, ana shunga xos ravishda turli davrlarda Fan va madaniyatning turlicha yo'nalishlari va markazi rivoj topgan. Masalan, Sharq – Osiyo asosan matematika, astronomiya, tijorat, umuman geografiya fanlarining tarixiy shakllanishiga katta hissa qo'shgan bo'lsa, O'rta dengiz mamlakatlarida san'at, musiqa, arxitektura (ayniqsa Frantsiya, Italiya, Ispaniya bunga misol bo'la oladi) ko'proq va zo'rroq rivojlangan. Buyuk Britaniyada tijorat, Frantsiyada inson geografiyasi, Germaniyada esa iqtisodiy geografiyaning oldinroq shakllanganligi ham bejiz bo'lmas kerak. Sharq falsafasi, Yunon, Arab, Xitoy tarixchi va geograf olimlarning Buxoro, Xorazm, Samarqand, Termiz, Farg'ona allomalarining jahon Fani va madaniyatiga qo'shgan hissalari ham barchaga sir emas.

Fan geografiyasi doirasida mamlakatning ilmiy tadqiqot institutlari, oliy va o'rta maxsus ta'lim tizimining hududiy tashkil etilishini o'rganish qiziqarli natijalar beradi. Chunonchi, muayyan yo'nalishdagi bunday o'quv yurtlari yoki ilmiy tadqiqot institutlarining aynan shu joyda mavjudligi (Samarqand arxitektura, Buxoroda qorako'lchilik, Qarshida irrigatsiya, Navoiy yoki Chirchiqda politexnika, Andijonda paxtachilik va h.k.) ko'p jihatdan geografik ma'noga ega. Chunki ularning geografiyasi bu joylarning tabiiy, iqtisodiy, tarixiy va boshqa xususiyatlaridan kelib chiqadi. Ana shunga o'xshash noan'anaviy sohalar va yo'nalishlarni o'rganish, hududiy ilmiy tadqiqot natijalarining tahlil va tashxis etish ijtimoiy geografiyaning rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi.

7. Geosiyosiy va siyosiy geografik tadqiqotlar.

O'zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishuvi mamlakatda demokratik jamiyatni qurish va boshqa jiddiy o'zgarishlar siyosiy tadqiqotlarni ham dolzarb qilib qo'ydi. Bunday izlanishlar, eng avvalo, iqtisodiy masalalar bilan uzviy aloqadorlikda olib borilishi kerak. Zero, har qanday siyosat, ayniqsa, «siyosiy siyosat» iqtisodiyotning davomidir. Binobarin, siyosiy geografiya iqtisodiy geografiya bilan chambarchas bog'liq va ular birgalikda yagona ijtimoiy geografiya fani tizimiga kiradi.

Siyosiy geografiya mamlakatning jahon hamjamiyatida, dunyo siyosiy xaritasida tutgan o'rni, siyosiy kuch va markazlarning hududiy tarkibi, davlat tuzumi va uning ma'muriy – hududiy bo'linishi kabi muammolarni o'rganadi. Uning asosiy vazifasi jamiyat siyosiy hayotining tashkil etilishi (ustqurmasi), siyosiy va ma'muriy chegaralarning shakli va xarakteri, mamlakatlararo hududiy – siyosiy va harbiy uyushmalarning vujudga kelishi va rivojlanishini tadqiq qilishdan iboratdir. Chunonchi, Yevropa kengashi, YeXXK, Birlashgan arab mamlakatlar ligasi, Birlashgan Afrika Ittifoqi, Markaziy Osiyo davlatlari, Mustaqil davlatlar hamdo'stligi, NATO, SELTO, SENTO kabilar siyosiy geografiyaning tadqiqot ob'ekti bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Alohida mamlakatlarning halqaro munosabatlari, ularning geosiyosiy va ichki hayoti ko'p jihatdan bunday davlatlar hududining tarixiy shakllanishi, etnik va geografik xususiyatlarga bog'liq. Bu borada, ayniqsa, mamlakat hududining yagona va mustahkam geosiyosiy tizim sifatida yaxlitligi, poytaxt va boshqa siyosiy markazlarning joylashuvi katta ahamiyatga ega. Siyosiy geografik tadqiqotlarda davlatlarning ana shunday jihatlariga ham e'tibor beriladi. Siyosiy geografiya bilan bevosita harbiy geografiya bog'liq. Chunki har qanday urush – yurishlar mamlakatlar siyosatidan kelib chiqadi. Siyosat esa iqtisodning davomidir. Faqat kamdan – kam hollarda urushlar noiqtisodiy masalalarni qo'zg'aydi (masalan, boshqa halqlarni u yoki bu dinga kiritish). Aksariyat sharoitda esa mamlakatlararo harbiy to'qnashuvlar iqtisodiy manfaatlar chegarani o'zgartirish zahirida yuzaga keladi.

Harbiy geografiya to'g'risidagi maxsus fan ko'pgina universitetlarda o'qitilgan edi. Harbiy geografiyada faqatgina iqtisodiy va sotsial geografiya masalalari emas, balki tabiiy geografik ma'lumotlarga ham (iqlim, yer usti tuzilishi, gidrogeografiya va h.k.) ahamiyat beriladi. Shu bilan birga, davlatlar aholisi va shaharlarning joylanishi, qazilma boyliklari va iqtisodiy salohiyati, asosiy markazlarning geostrategik holati va boshqalar o'rganiladi, yirik masshtabli maxsus topografik kartalardan foydalaniladi.

Harbiy qo'shinlarni joylashtirishda o'sha joyning meteorologik xususiyatlari inobatga olinadi. Masalan, quruq cho'l iqlimiga va ochiq musaffo

osmonga ega bo'lgan AQSHning Arizona shtatida ushbu mamlakatning asosiy aviabazalari (havo qo'shinlari) joylashtirilgan. Rel'efi murakkab, tepalik va do'ngliklardan iborat joylarda tank harakatlari qiyinlashadi va ayni paytda, bunday sharoitda o'zini mudofaa qilish imkoniyatlari kengroq bo'ladi va h.k.

Amir Temur ham o'zining harbiy siyosatida joyning – jang maydonining tabiiy geografik sharoitlariga katta e'tibor bergan.

CHunonchi, u jang maydoni suvning yaqinligi, joyning tekis va keng bo'lishi, quyosh nurining tik tushishiga o'xshash tabiiy omillarni hisobga olgan holda harakat qilgan va doimo g'alabaga erishar ekan.

Harbiy geografiyada shaharlar va yirik markazlarga mamlakatning bosh shahri – poytaxtiga katta e'tibor beriladi. Chunki ular har qanday davlatning geosiyosiy tayanch nuqtalari, ustunlari hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan ikkinchi jahon urushida nemis qo'shinlarining Stalingradni egallab olishga jon – jahdlari bilan urinishlari bejiz emas edi. Zero, bu shaharlarning geostrategik mavqei nihoyatda muhim – u Volga daryosi bo'yida, O'rta Osiyo va Qozog'istondan keladigan oziq – ovqat, kiyim – kechak hamda Ozarbayjondan keltiriladigan neft yo'lining kesishgan nuqtasida o'rnashgan. Bu esa harbiy jihatdan katta ma'noga ega edi. Xuddi shunday Belorussiya yoki Smolenskdagi shiddatli janglarni eslatish mumkin (ular mamlakat poytaxti – Moskva yo'lida, ostonalarida joylashgan).

Ta'kidlash lozimki, ilgari siyosiy geografiya bizda bunday nufuz va e'tiborga ega emas edi. Sababi, sobiq Ittifoqda bir Partiyalik va faqat kommunistik g'oya ustun turardi. Shu bois, mamlakatlar siyosiy geografiyasini o'rganishda, asosan, ularning tuzumi, poytaxti, yetakchi partiyalari va chegaralari to'g'risida qisqa axborot berilar edi, xolos. Hozirgi kunda esa siyosiy geografiya va geosiyosatga doir masalalar chuqur va atroflicha tahlil qilinmog'i lozim.

Tarixan siyosiy geografiya va geosiyosat bir – biri bilan bog'liq holda vujudga kelgan. Siyosiy geografiyaning vatani Germaniya bo'lgan, bu to'g'risidagi dastlabki kitobni («Siyosiy geografiya») nemis olimi F.F.Rattsel 1897 yilda nashr ettirgan. Ayni paytda u antropogeografiya yo'nalishini ham asoschisi bo'lgan.

Albatta, F.Rattselning ushbu g'oyasi o'z – o'zidan paydo bo'lmagan. U avvalambor, o'zining vatandoshlari – I.Kantning (1724 – 1804 y) «Antropologiya»si, K.Ritter, A.Gettner va boshqalarning ilmiy ishlarini chuqur o'rgangan. Mohiyatan siyosiy geografik qarashlarning ildizi o'ta reaksion ruhda targ'ib qilingan determinizm yo'nalishiga borib taqaladi. Ushbu g'oya va fikrlar avvalroq Frantsiyada – asosan Sh.Monteske (XVIII asr) tomonidan yaratilgan. Keyinchalik Xuddi shunga o'xshash yo'nalish – invayronmentalizm AQSHda E.Xentington (XX asr) faoliyatida shakllangan va rivojlangan. Bu olim ham jamiyat rivojlanishida tabiiy geografik sharoit, xususan, iqlim rolini nihoyatda

bo'rttirib yuborgan. Ba'zi ma'lumotlarga qaraganda, o'zimizning vatandoshimiz Beruniy Yevropa olimlaridan bir necha yuz yillar oldin geografik determinizm ma'nosidagi fikrlarni bildirgan va bu muammoga, umuman olganda, u to'g'ri yondashgan.

Xo'sh geografik determinizm nima? U chindan ham g'ayriilmiy, yomon g'oyami? Yo'k, albatta. Afsuski, ko'pchilikda bu atama darhol unga nisbatan salbiy his tug'diradi. Aslida esa mutlaqo bunday emas va bu yuksak ilmiy ahamiyatga ega bo'lgan geografik determinizmga nisbatan adolatsizlik va nohaq munosabatdir.

Har qanday determinizm («dete» - belgilash, aniqlash) ilmiy dunyoqarashning muhim uslubi bo'lib, bunda sabab – oqibat, hodisa va voqeliklar o'rtasidagi aloqadorlik tushuniladi. Shu nuqtai nazardan geografik determinizm jamiyat, ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishiga va xatto kishilarning yurish – turishiga, kayfiyat va xarakteriga, yashash tarziga, geografik omillarning – rel'ef, iqlim, geografik o'rin va hokazolarning ta'sirini bildiradi. Chindan ham, bu omillarning ahamiyatini butunlay inkor etib bo'lmaydi va ular bizning hoxishimizdan qat'iy nazar, haqiqatda mavjuddir (Soliev 1995 y). Yo'l qo'yilgan tarixiy xatolik shundan iboratki, ushbu omilga, ayniqsa, geografik o'rin va iqlimga hal qiluvchi, jamiyat va mamlakatlar, shaxsning rivojlanishida birdan – bir asosiy kuch sifatida qaralgan. Natijada geografik determinizm tushunchasi barchada noto'g'ri xulosa qodirgan. Endi esa unga nisbatan haqiqat tiklanishi kerak.

Demak, geografik determinizm (shuningdek, tarixiy determinizm, demografik determinizm va h.k.) bu ob'ektiv borliqdir. Faqat unga to'g'ri baho berish lozim. Binobarin, ushbu omilni bo'rttirib ham (geografik fatalizm, vulgar geografizm) va undan batamom voz kechish ham (geografik nigelizm) nojoizdir.

Geografik determinizmning siyosiy geografiya va siyosat bilan singdirilishi, uyg'unlashuvi geosiyosatni («geopolitika») vujudga keltirdi. Ushbu yo'nilashdagi dastlabki «ko'priki» F.Rattsel yaratdi. Uning aynan deterministik g'oyalarga asoslangan antropogeografiyasi shved huquqshunos va sotsiologi Yuxan Chellenga birinchi marta «geopolitika» tushunchasini qo'llashga sababchi bo'ldi. U 1910 yilda «Buyuk mamlakatlar» («Velikie derjavi») to'g'risidagi kitobni yozdi va shuni muhimki, o'sha paytlardayoq Yevropaning markazi sifatida Germaniya talqin qilingan edi. U o'zining bu va boshqa asarlarida davlatning ham bamisoli odamdek, tirik organizmdek yashashi, mamlakat hududining (yashash muhitning) kengayib turishi to'g'risidagi tajovuzkor fikrlarni oldinga surdi.

Qizig'i shundaki, hozirgi kunda ham ushbu geosiyosiy qarash ma'lum darajada saqlanib qolmoqda. Masalan, Germaniya kantsleri G.Kol bir vaqtlar «Men Germaniyani (SHarqiy va g'arbiy Germaniyani) birlashtirdim, Germaniya esa Yevropani birlashtirishi kerak», deb aytgan edi. Bu o'rinda eslatib o'tami,

birinchi jahon urushi ham, ikkinchi jahon urushi ham asosan Germaniyadan chiqqan yoki ularga ana shu mamlakat bosh sababchisi bo'lgan. 1944 yilda geosiyosat tushunchasi amerikalik Spikman «geostrategiya» so'zi balmashtiradiki, bu mohiyatdan harbiy geografik mazmunga egadir.

Geosiyosatga ham hozirgi kunda to'g'richa munosabatda bo'lishi kerak. Bu borada har qanday mustaqil mamlakatning geosiyosati (tashqi siyosat) bilan fashizm ruhidagi jangovor geosiyosatni aniq farq qilish zarur. Ma'lumki, harbiy yoki fashistik geosiyosatning asoschisi nemis Karl Xausxofer bo'lgan. U 1932 yilda o'zining «Harbiy geosiyosat» nomli kitobini yozgan va bu asarda muallif yashash muhiti, «millat pokligi» to'g'risidagi o'ta reaksiya, tajovuzkor fikrlarni bayon qilgan. Keyinchalik bu asar A.Gitlarning asosiy siyosiy g'oyasi va maqsadi sifatida e'tirof etilgan, Xausxoffer esa general unvonini olgan va Germaniya akademiyasining prezidenti ham bo'lgan.

SHunday qilib, salbiy ma'noda talqin qilinuvchi geosiyosat geografik determinizmning bo'rttirilgan shgaki – fatalizm, so'ngra antropogeografiya va uning siyosat bilan qo'shilishi asosida paydo bo'ldi. Mazkur tushunchaning ana shunday o'zgarishi unga nisbatan noo'g'ri munosabatga olib keldiki, bu borada ham uzil – kesil aniqlik va ravshanlik talab qilinadi.

Haqiqiy, beg'araz geosiyosat aslo mamlakatning chegarasiga, uni kengaytirishga aloqador emas. Aksincha, har bir mamlakat o'z hududining daxlsizligini ta'minlagan va saqlagan holda boshqa suveren davlatlar hududining ham daxlsizligi va butunligini tan olishi hamda hurmat qilishi kerak. Ana shu nuqtai nazardan respublikamiz rahbariyatining olib borayotgan geosiyosati diqqatga sazovordir va bunday ishlarni geograflar tomonidan o'rganish katta ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasi geografik jihatdan Yevrosiyo va O'rta Osiyoning qoq markazida joylashgan. Tabiiyki, mamlakatning bunday siyosiy geografik o'rni uning ijtimoiy – iqtisodiy rivojlanishi uchun uncha qulay emas. Ayniqsa, respublikamizning dunyo okean iva dengizlaridan uzoqda, materik ichkarisida o'rnashganligi uning boshqa davlatlar bilan aloqa qilishning biroz bo'lsada, qiyinlashtirib qo'yadi. Binobarin, mamlakatimizda olib borilayotgan tashqi siyosat uning geografik mavqeini yaxshilashga qaratilgan.

Hozirgi paytda O'zbekiston Respublikasi jahon okeaniga faqat Qozog'iston va Rossiya Federatsiyasi orqali chiqish imkoniga ega, xolos. Bu yo'l esa ancha olis va qimmatga tushadi (yo'l qancha ko'p mamlakatlar hududidan o'tsa, qiyinchiliklar, boj harakatlari ham odatda shunga muvofiq ko'p bo'ladi). Ushbu tarixiy va an'anaviy yo'lni saqlab qolgan holda (xatto Boltiqbo'yidagi port shaharlar, masalan, Litva respublikasining Klaypeda porti bilan ham rasmiy kelishuvlar bor) yana boshqa, qisqaroq yo'llarni qidirish dolzarb muammo bo'lib qolmoqda.

Albatta, geografik jihatdan bizga eng qisqa va dunyo okeaniga chiqish yo'li Pokistonning Qarochi portidir. Bu haqda ham Pokiston rahbariyati bilan maxsus bitmlar imzolangan. Biroq mazkur yo'l ma'lum masofada Afg'oniston hududidan o'tishi kerak, bu mamlakatda esa hozircha tinch – totuvlik, siyosiy barqarorlik mavjud emas. Ma'lumki, halqaro yo'llar qisqa bo'lishi bilan birga ular arzon va ayni paytda bexatar, beminnat va beg'araz bo'lmog'i zarurdir.

1996 yil may oyida Turkmaniston hududidan (Tajan – Seraxs orqali) Eronning mashxad shahriga temir yo'l qurilishi tufayli Osiyo va Yevropa mamlakatlariga, jahon okeaniga chiqish imkoniyati biz uchun ham tug'ildi. Endi Mashxal – Tehron – Anqara orqali Istanbulga chiqish mumkin.

SHu bilan birga, yana boshqa, bundan ham qulayroq va arzonroq yo'llar axtarilmoqda. Jumladan, Turkmanistondan Turkmanboshi bandargohi (Krasnovodskdan) Kaspiy dengizi orqali Ozarbayjondan va Gruziya davlatlaridan o'tib, Ra dengiz bo'yidagi Poti portiga chiqish mo'ljallanmoqda. Shu maqsadda to'rtta respublikalar o'rtasidagi rasmiy kelishuvlar bor. Hozirgi kunda mamlakatimiz tashabbusi bilan Transkavkaz koridoridan foydalanish Markaziy Osiyoning davlatlari, jumladan, Qozog'iston va Qirg'iziston respublikalarini ham qiziqtirmoqda.

Ayni paytda Qora dengiz orqali O'rta dengiz va Atlantika okeaniga chiqish mumkin yoki Dunay daryosidan foydalanib, markaziy Yevropa davlatlari bilan aloqalar o'rnatilsa bo'ladi. Haqiqatan ham Xuddi shunday maqsadlarni amalga oshirish ko'zlanmoqda.

Demak, shimoliy muz, Hind va Atlantika okeanlariga O'zbekiston respublikasidan chiqishning turli imkoniyatlari tug'ilmoqda. Shu bilan birga, Dune okeanining eng katta qismi bo'lgan Tinch okeaniga chiqish imkoniyatlari ham kengaytirilmoqda. Hozircha ushbu okeanga Qozog'iston va Rossiyaning Sibir o'lkasi orqali chiqish mumkin. Kelajakda Xitoy halq respublikasining Shanxay porti bilan Qashqar (Buyuk ipak yo'lining qayta tiklanishi) orqali bog'lanish sharoitlari ham nazarda tutilmoqda.

Yuqoridagi fikr va mulohazalar hozirgi zamon geosiyosatining yaqqol namunalari. Ayni paytda O'zbekiston Respublikasining O'rta Osiyo mintaqasidagi qondosh va qardosh qo'shni mamlakatlar bilan aloqalarini o'rganish ham katta ahamiyatga ega. Bu «yaqin xorij» mamlakatlari o'rtasidagi an'anaviy aloqalarni, shuningdek «uzoq xorij» davlatlari bilan tiklanayotgan munosabatlarni tadqiq va tahlil qilish zarur.

Geosiyosat faqat geografiya fanining vazifasi emas. Binobarin, bu sohada geografik fikrlashning o'zi yetarli bo'lmaydi. Shu maqsadda tadqiqotchi bevosita siyosatshunoslik (politologiya) fanidan boxabar bo'lmog'i lozim. Chunki boshqa oraliq fan yoki yo'nalishlar kabi geosiyosat ham ikki fan qirrasida, ya'ni geografiya va siyosatshunoslik chegarasida vujudga kelgan.

Geosiyosat bilan bir qatorda regional (mintaqaviy) va hududiy siyosat tushunchalari qo'llaniladi. Garchi bu «siyosatlar» shakli bir xil bo'lsada, amaliyot uchun ularni farq qila olish va o'z joyida, har qanday chalkashliklarga o'rin qoldirmaslik maqsadida aniq va ravshanlik kiritilishi talab etiladi. Geosiyosat – bu, eng avvalo, davlatlarning tashqi siyosati, ularning jahon hamjamiyatida o'rin olgan qo'shni (chegaradosh) va uzoq xorijdagi mamlakatlar bilan siyosiy – iqtisodiy, ijtimoiy munosabatlari sifatida e'tirof etilishi ma'qulroqdir. Xuddi shu ma'noda regional siyosat ko'proq mamlakatning ichiga, uning ma'muriy – hududiy bo'limlar ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishiga qaratilgan bo'ladi.

Regional va hududiy siyosat to'g'risida ham tadqiqotchi aniq fikrga ega bo'lmog'i lozim. Albatta, region (bu atama inglizcha, aslida u frantsuz tilida «rau» yoki rayon so'zidan olingan) ham hududdir. Ammo, har qanday hudud, masalan, kichik shaharcha yoki qishloq tumanlarini ham region darajasida qarash odatdan emas. Region ham rayon, biroq an'anaga ko'ra u ancha katta rayondir. Shu bois Bo'ka tumanini ma'muriy rayon yoki tuman sifatida ko'rish mumkin, ammo uni region deb atash nodurustdir.

Mavjud chalkashliklarga yo'l qo'ymaslik maqsadida regional siyosatni mintaqaviy siyosat, ya'ni ancha katta ichki hududlar bilan bog'liq davlatning munosabatini anglatuvchi siyosat shaklida qabul qilish to'g'riroqdir. Bracha va turli ko'lamdagi joylarga nisbatan esa «Hududiy siyosat» tushunchasi ishlatilsa katta xatolik bo'lmaydi. Shuningdek, davlatlarning geografik siyosatida Yer yuzidagi yirik mintaqalar (masalan, Janubiy – Sharqiy Osiyo, Yaqin yoki Uzoq Sharq, Afrika, Lotin Amerikasi va h.k.) bilan munosabati ham ularning regional siyosati sifatida baholanadi.

Tadqiqotchi mamlakatning regional (mintaqaviy) siyosatini o'rganishda, eng avvalo, ushbu davlatning yirik iqtisodiy rayonlar va viloyatlarning ijtimoiy – iqtisodiy rivojlanishiga nisbatan munosabati, chora – tadbirlari majmuasi mazmunida qaramog'i lozim. Shu nuqtai nazardan bunday ilmiy izlanishlar iqtisodiy rayonlashtirish g'oya va amaliyoti chambarchas bog'liq bo'ladi.

Regional siyosat – bu mazmunan murakkab tarkibli majmuaviy siyosatdir. Binobarin, u mazkur hududga doir iqtisodiy, demografik, ekologik, narx – navo, moliya – kredit va boshqa sohalarga tegishli davlatning munosabatlarini qamrab oladi. Ammo bularning ichida eng muhimi va «o'zagi» iqtisodiy masalalar hisoblanadi va shuning uchun ham ushbu muammolarni o'rganish iqtisodiy geografik tadqiqotlar doirasiga kiradi.

Mamlakatning regional siyosati poytaxt shaharlarning iqtisodiy rivojlanishini tartibga solish, agrar (qishloq xo'jaligi) mintaqalarida mehnat resurslaridan to'la va samarali foydalanish asosida mazkur rayonlarni faollashtirish, rivojlanishi to'xtab qolgan tog' – kon, yoqilg'i sanoat rayonlari (depressiv rayonlar) taraqqiyotini jonlashtirish va boshqa masalalarning hal

etilishini nazarda tutadi. Shuningdek, shaharlar rivojlanishi va urbanizatsiya, tabiiy resurslardan foydalanish va ekologiya kabi muammolar, o'sish qutbi va markazlarini yaratish, tarmoq va hududlar ichidan ustuvor ahamiyatga ega bo'lganlarini aniqlashga o'xshash masalalar ham mamlakatning regional siyosati orqali hal etilishi kerak.

Regional siyosat iqtisodiy rayonlar singari ko'p bosqichli bo'ladi. Chunonchi u mamlakat, yirik iqtisodiy rayon va xatto viloyatlar doirasida amalga oshiriladi. Biroq, turli hududiy darajada ko'zda tutilgan maqsad va vazifalar ko'lam, ahamiyati bir xil emas. Shu bilan birga mintaqaviy (regional) siyosat faqat ma'muriy birliklar rivojlanishiga qaratilgan bo'lmaydi. Aksincha, uning yirik tabiiy va sof holdagi geografik o'lkalarga mo'ljallanganligini ham ko'rish mumkin.. Masalan, Farg'ona yoki Zarafshon vodiysi, Quyi Amudaryo mintaqasi, Qizilqum cho'li va Angren – Olmaliq kon sanoati rayonlarini rivojlantirish haqidagi mamlakatimizning tutgan siyosati shular jumlasidandir.

U yoki bu rayonning rivojlanish yo'nalishi va darajasini aniqlash uchun, avvalambor, ana shu hududlarning mavjud imkoniyatlari – hozirgi holati, tabiiy resurslari, yer – suv, mineral xom – ashyo va mehnat resurslari, transport va boshqa infrastruktura tarmoqlari, geografik o'rni va ekologik vaziyati atroflicha o'rganilib, xolisona baholanishi kerak. Shu asosda ustuvor ahamiyatga ega bo'lgan tarmoq, ma'muriy rayon va shaharlar belgilanadi. Demak, rivojlanish darajasi bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o'tish davrida faqat zaruriyatdan emas, ko'proq imkoniyatdan kelib chiqadi. Shu bois, hududlar ham ilgarigidek, yuqoridan kutmasdan, boqimandalik kayfiyatlaridan voz kechib o'zlari tashabbuskor va tadbirkor bo'lishlari, yangi texnologiya va xorijiy sarmoyadorlarni jalb qilish uchun sa'y – harakat qilishlari zarur. Boshqacha qilib aytganda hududlar orasida ham erkin va sog'lom raqobat bo'lishi hozirgi davrda muqarrardir.

Shu jihatdan mamlakatimizning turli hududlarida barpo etilayotgan qo'shma korxonalar geografiyasini o'rganish nihoyatda dolzarbdir. Bu yerda, ayniqsa, mintaqa yoki viloyat iqtisodiy rivojlanishini, xo'jalikning tarmoq va hududiy tarkibiga keskin o'zgarish kirituvchi yirik korxonalarni tadqiq qilish muhimroq. Masalan, Farg'ona vodiysidagi Asaka shahrida barpo etilgan «O'zDEU» avtokorxonasi yoki Buxoro viloyatida qurilgan Qorovulbozor neftni qayta ishlash zavodi kabilar qiziqarli diplom va nomzodlik ilmiy ishlarning mavzusi bo'lishi aniq. Shuningdek, mamlakatimizning yo'l mustaqilligini ta'minlovchi yangi qurilishlar (Uchquduq – Sultonavays – Nukus, G'uzor – Boysun – Qumqo'rg'on temir yo'llari, Angren – Namangan avtomobil yo'li) ham iqtisodiy va sotsial geografik nuqtai nazardan o'rganilishi kerak.

Kichik va o'rta tadbirkorlik, qo'shma korxonalar geografiyasini tahlil qilishda arzon va sifatli, xaridorgir halq iste'mol mollarini, import tovarlarning o'rnini qoplaydigan, ichki bozorni to'ldiradigan va to'yintiradigan

raqobatbardosh mahsulotlarni yaratishga jiddiy e'tibor berish lozim. Ayni paytda mahalliy xomashyo va mineral resurslarni, zamonaviy texnologiyani joriy qilish asosida tayyor mahsulot darajasigacha bo'lgan ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlash, chetga mumkin qadar xomashyoning chiqarilishini (eksportni) kamaytirish ham siyosiy va iqtisodiy ahamiyatga molik muammolardir.

Biz yuqorida va ushbu bobning avvalgi bandlarida asosan tarmoq yo'nalishidagi geografik tadqiqotlarga e'tibor qaratdik. Shu bilan birga iqtisodiy va sotsial geografiyada an'anaviy bo'lgan rayonlar va mamlakatlarni o'rganish ham aslo o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Binobarin, iqtisodiy geografik o'lkashunoslik va mamlakatshunoslik tadqiqot ishlarini ham olib borish zarur.

Alohida mamlakatning iqtisodiy geografik ta'rifi va uning geografik o'rni va siyosiy geografik mavqei, tabiiy sharoiti va qazilma boyliklari, aholisi va mehnat resurslariga baho berishni o'z qamroviga oladi. Ammo, unutmaslik lozim – bu ta'rif, avvalambor, iqtisodiy geografik ta'rifdir. Shuning uchun barcha o'rganishlar ana shu bosh maqsadga qaratilishi talab etiladi, ya'ni turli omillarga iqtisodiy va hududiy jihatdan qaraladi. Xuddi shunday metodik yondashuv iqtisodiy rayon va viloyatlarni o'rganishda ham qo'l keladi.

Mamlakat va rayonlarning iqtisodiy geografik ta'rifida xo'jalik, uning tarmoqlar va hududiy tarkibini, tarmoqlararo va hududiy ishlab chiqarish majmualarining shakllanishi va rivojlanish muammolarini tahlil va tadqiq qilish markaziy o'rinda turadi. Bunday tadqiqotlardan aniq xulosa, taklif va tavsiyalar chiqarilsa, ishning amaliyligi yanada oshadi.

SHuni ta'kidlash joizki, geografiya kompleks va komplekslar (majmualar) to'g'risidagi fandir. Birinchi holda ushbu fanning murakkab tarkibi, ichki tuzilishi nazarda tutilsa, ikkinchisida esa tadqiqot ob'ektining murakkabligi tushuniladi. Bundan iqtisodiy geografiyaning muhim tamoyili, ya'ni kompleks yondashuv zaruriyati kelib chiqadi.

Geografiya fani, shu jumladan, iqtisodiy va sotsial geografiya alohida – alohida elementlarni tahlil va tashhis qilish bilan chegaralanib qolmaydi. Bu elementlar o'rtasidagi aloqadorlik, ularning hududiy majmua shaklidagi birikmalarini o'rganish ham talab etiladi, analiz sintez bilan mushtarak uyg'unlashuvi lozim.

SHu o'rinda fanning ob'ekti – hududiy kompleks (majmua) bilan unga kompleks yondashuvni aniq farq qila olish zarur. Birinchi holda «kompleks» - gapning egasi (nima?) shaklida keladi, uni o'zbek tilida «majmua» so'zi bilan almashtirish mumkin. Biroq kompleks yondashuv (qanday?) majmuali yondashuv bo'lmasa kerak – bu yerda kompleks ot emas, balki sifatdir. Fikrimizcha, bu atamani aynan «kompleks» ko'rinishida qondirish mumkin. Chunki u rus yoki boshqa bir xorijiy millat tiligagina tegishli bo'lmay, hozirgi kunda halqaro mazmunga ega.

SHu bilan birga, kompleks yoki majmua xo'jalik tuzilmasi shaklida turli hududiy birliklarda aynan bir xil qamrovga ega emas. Masalan, xo'jalikning tuman doirasidagi kompleksligi viloyat xo'jaligining turli – tumanligi yuqoriga ko'tarilgan sari murakkablashib va takomillashib borar ekan. Binobarin, iqtisodiyotni kompleks (majmua) shaklida rivojlantirish hamma vaqt geografik jihatdan aniq mazmunga ega bo'lishi kerak.

Adabiyotlar ro'yxati.

1. Алесеев Л.И., Алаев Э.Б. «Социально – экономическая география». Понятийно – терминологический словарь. М.: 1980.
2. Тойн.П., Ньюби.П. «Методы географических наследований». М.: 1977.
3. Манак.Б.А. «Методика экономико – географических наследований». Минск. «Университетское». 1985.
4. Маергойз.И.М. «Методика мелкомасштабных экономико – географических исследований». М.: 1981.
5. Меркушева.Л.А. «География сферы обслуживания населения (теория и методология)». Красноярск. 1989.
6. Алесеев.А.И., Ковалев.С.А., Ткаченко.А.А. «География сферы обслуживания». Калинин. 1988.
7. Soliev. A.S. «Iqtisodiy geografiyaning nazariy va amaliy masalalari». Toshkent. 1999.